

ԷԼԻՏԻՑԻԳ. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԸ

Նարեկ Մ. Պողոսյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Էլիտայի ու մտավորականության ոչնչացման խնդիրը կարևոր տեղ է զբաղեցնում ինչպես ցեղասպանությունների, զանգվածային սպանությունների, այնպես էլ տվյալ ազգին կամ պետությանը մտավոր ներուժից զրկելու և վերահսկողության տակ վերցնելու համատեքստում: Պատմության ընթացքում գրանցվել են այնպիսի դեպքեր, երբ տարբեր ռասայական, էթնիկ, կրոնական խմբերի ոչնչացման կամ մշակութային ցեղասպանության իրագործման նպատակով դրանց էլիտաները կանխամտածված թիրախավորվել են: Այս հանգամանքով է պայմանավորված, որ թեման արժանացել է «ցեղասպանություն» (genocide) եզրույթի հեղինակ Ռաֆայել Լեմկինի ուշադրությանը. նա մտավորականության և էլիտայի ոչնչացումը դիտարկել է ցեղասպանության իրագործման սոցիալական, ֆիզիկական և մշակութային ասպեկտներով: Սակայն հետաքրքիրն այն է, որ մտավորականության ոչնչացումը տևական ժամանակ որևէ հատուկ բնորոշում չի ստացել, մինչև որ 1992 թ. կիրառության մեջ է դրվել «eliticide» կամ «eliticide» եզրույթը:

Եվ քանի որ էլիտիցիդի երևույթը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված, հոդվածում փորձել ենք ներկայացնել և վերլուծել դրա ամենաակնառու օրինակները՝ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում հայ մտավորականության և վերնախավի ոչնչացումը, Լեհաստանում նացիստական Գերմանիայի իրագործած էլիտիցիդը, ինչպես նաև Տիբեթում, Կամբոջայում, Բուրունդիում, Բանգլադեշում, Բոսնիայում տեղի ունեցած էլիտիցիդի դեպքերը:

Բանալի բառեր՝ մտավորականություն, վերնախավ, Ռաֆայել Լեմկին, զանգվածային սպանություններ, մտավոր ներուժ, Հայոց ցեղասպանություն, երիտթուրքեր, նացիստական Գերմանիա, Լեհաստան, Տիբեթ, Կամբոջա, Բուրունդի, Բոսնիա, Կարմիր կիներներ, մտավորականության դեմ ուղղված արշավ, ընտրողական ցեղասպանություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 05.01.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 15.03.2022:

The article was submitted on 05.01.2022 and accepted for publication on 15.03.2022.

Статья поступила 05.01.2022 и была принята к публикации 15.03.2022.

Ինչպես հղել՝ Նարեկ Մ. Պողոսյան, «Էլիտիցիդ. հիմնական օրինակները», *Յեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 1 (2022), 9-39:

How to cite: Narek M. Poghosyan, “Eliticide: The Main Examples,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 10, no. 1 (2022): 9-39.

Как сослаться: Нарек М. Погосян, “Элитидид: основные примеры,” *Цехаспанагитакан андес* 10, no. 1 (2022): 9-39.

Ներածություն

Յուրաքանչյուր կրոնական, էթնիկ և ռասայական խմբի հասարակական կյանքում էական դերակատարություն ունեն էլիտաները կամ վերնախավը: Ուշագրավ է, որ «Էլիտա» (լատ.՝ *eligere*, ֆր.՝ *elite*) բառը 17-րդ դարում օգտագործվել է հատուկ որակի ապրանքներ նկարագրելու համար: Հետագայում այդ բառի կիրառության դաշտն ընդլայնվում է՝ վերաբերելով այնպիսի բարձր սոցիալական խմբերի, ինչպիսիք են հեղինակավոր գործամասերը և ազնվականության բարձր դասերը: Մինչև 19-րդ դարի վերջը Եվրոպայում և 1930-ական թթ. Մեծ Բրիտանիայում և ԱՄՆ-ում այս եզրույթը լայնորեն չի կիրառվել հասարակական և քաղաքական գրություններում. այդ շրջանում այն տարածվում էր էլիտաների սոցիոլոգիական տեսությունների համատեքստում, մասնավորապես Վիլֆրեդո Պարետոյի գրություններում¹:

Ըստ «Բրիտանիկա» հանրագիտարանի՝ էլիտաները անհամաչափ ուժ և ազդեցություն ունեցող փոքր խմբեր են: Ընդունված է տարբերակել *քաղաքական* և *մշակութային էլիտա* հասկացությունները: Առաջինում ընդգրկված անհատների դիրքը հնարավորություն է տալիս հզոր հաստատություններում, կազմակերպություններում և շարժումներում ազդել քաղաքական արդյունքների վրա: Մշակութային էլիտայում ընդգրկված անհատները բարձր կարգավիճակ և ազդեցություն ունեն ոչ քաղաքական ոլորտներում, ինչպիսիք են արվեստը, գրականությունը, բարեգործական կազմակերպություններն ու քաղաքացիական միավորումները²:

Եվ պատահական չէ, որ էլիտաները մեծ դերակատարություն ունեն հանրային կյանքի կազմակերպման և պետական կառավարման հիմնական ոլորտներում, որոնց շրջանակներում էլ պետք է դիտարկել մտավորականությանը:

Մտավորականությունը հաճախ բնորոշվում է «ինտելիգենցիա» (*Intelligentsia*) եզրույթով, որի հիմքում լատիներեն «*intellegentia*» բառն է, որ նշանակում է ընկալում, ճանաչողական ուժ, ըմբռնման ունակություն: 1825 թ. Դեկաբրիստների ապստամբության հետևախորքին Ռուսաստանում «*intelligentsia*» (ռուս.՝ *интеллигенция*) եզրույթը տարածում է գտնում և վերափմաստավորվում: Եվրոպայում այն տարածվում է ավելի ուշ՝ միայն 1860-1870-ականներին³: Մերիամ-Վեբսթերի բացատրական բառարանի համաձայն՝ ինտելիգենցիան ներառում է այն մտավորականներին, որոնք ղեկավարներ կամ առաջամարտիկներ են արվեստում և սոցիալ-քաղաքական ոլորտում, այլ կեպ ասած՝ կազմում են հասարակության էլիտան⁴:

Պատմության ընթացքում բազմաթիվ են այն օրինակները, թե ինչպես են տարբեր ռասայական, էթնիկ և կրոնական խմբերի ոչնչացման կամ մշակութային ցեղասպանության իրագործման նպատակով դրանց էլիտաները կանխամտածված թիրախավորվել: Այնպես որ, մտավորականության և էլիտայի ոչնչացումը կարևոր տեղ

1 Tom Bottomore, *Elites and Society* (London and New York: Routledge, 1993), 1.

2 John Higley, “Elites,” <https://www.britannica.com/topic/elite-sociology>, դիտվել է 10.11.2021:

3 Stephen Eric Bronner, *Reclaiming the Enlightenment: Toward a Politics of Radical Engagement* (New York: Columbia University Press, 2004), 68.

4 Merriam-Webster Dictionary, “Definition of the intelligentsia,” <https://www.merriam-webster.com/dictionary/intelligentsia>.

է գրավում ինչպես զանգվածային սպանությունների, այնպես էլ տվյալ ազգին կամ պետությանը մտավոր ներուժից զրկելու ու վերահսկողության տակ վերցնելու համատեքստում:

Այդպիսի դեպքեր հայտնի են նաև հայոց պատմությունից, ինչպես, օրինակ, երբ որ 703 թ. արաբ զորավար Կասիմը հայերի բարձրացրած ապստամբության վրեժը լուծելու համար հրամայում է զինաթափ անել հայ նախարարներին (նրանց իր մոտ էր հրավիրել՝ իբր հաշվառում կատարելու և ռոճիկ վճարելու) և ստիպել Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիները մտնել, ապա հրկիզել դրանք⁵: Եվ հայ նախարարներին ողջակիզմամբ դաժանաբար սպանելու հետ է կապված, որ 705-ն արաբներն անվանել են «Կրակի տարի»⁶: Թեև այս իրադարձությունը հայ նախարարությունները թուլացնում է, սակայն դա այնպիսի սաստիկ բողոք է հարուցում հայոց աշխարհում, որ Վելիդ ամիրապետը, որ հրահանգել էր հայ նախարարական տոհմերի ոչնչացումը, ստիպված է լինում փոխել իր ոստիկանապետին⁷:

Մմանատիպ իրադարձություն տեղի է ունեցել նաև Կիլիկիայում, երբ մոնղոլական օգնական ջոկատի զորահրամանատար Փիլարդուն, որ մահմեդականություն էր ընդունել, ցանկանալով վերահսկողության տակ վերցնել երկրի արտաքին քաղաքականությունը, 1307 թ. նոյեմբերի 17-ին դավադրություն է կազմակերպում: Նա իր մոտ՝ Անարզաբա քաղաք, հյուրասիրության է հրավիրում Լևոն Դ-ին, Հեթումին, նրա եղբորորդի Թորոսին, Օշին սպարապետին և նշանավոր իշխանների և կազմակերպում նրանց սպանությունը⁸: Այս իրադարձությունը մեծապես խարխլում է հայ-մոնղոլական դաշինքը և թուլացնում Կիլիկիայի հայոց պետականությունը:

Էլիտիցիդի երևույթի վերաբերյալ Ռ-աֆայել Լեմկինի դիտարկումները և դրանց զարգացումը

Հատկանշական է, որ էլիտայի ու մտավորականության ոչնչացման խնդրին ուշադրություն է դարձրել նաև իրավաբան և ցեղասպանություն հանցագործության դեմ պայքարի առաջամարտիկ Ռ-աֆայել Լեմկինը: «Առանցքի տերությունների կառավարումը բռնագավթված Եվրոպայում» աշխատության մեջ նա ներկայացրել է «ցեղասպանություն» եզրույթը՝ ցեղասպանության գործիքակազմն առանձնացնելով քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, մշակութային, կենսաբանական, ֆիզիկական, կրոնական և բարոյական ասպեկտների ներքո: Նա անդրադարձել է նաև Եվրոպայում նացիստների՝ մտավորականությանը ոչնչացնելու թեմային որպես սոցիալական ոլորտում ցեղասպանության իրագործման տեխնիկայի մաս:

5 Հայ ժողովրդի պատմություն, խմբ.՝ Աղայան Է. Բ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ., հ. 2 (ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984), 329:

6 Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ. 2 (Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1967), 375-377:

7 Նույն տեղում:

8 Angus Stewart, “The assassination of King Het’um II: the conversion of the Ilkhans and the Armenians,” *Journal of the Royal Asiatic Society* 15, no. 1 (2005): 49-57.

Ըստ Լեմկինի՝ ցեղասպանությունն իրականացվում է մարդկանց կյանքի տարբեր բնագավառների վրա համաժամանակյա հարձակմամբ: Դրանցից մեկն էլ սոցիալական ոլորտն է, որտեղ հարձակումն իրականացվում է՝ խաթարելով ազգի սոցիալական համախմբումը և սպանելով կամ հեռացնելով այնպիսի տարրի, ինչպիսին է մտավորականությունը, որն ապահովում է հոգևոր առաջնորդությունը: Այս համատեքստում իրավաբանն ուշադրություն է հրավիրում «Mein Kampf»⁹-ում Հիտլերի հետևյալ հայտարարությանը. «Հոգիներից ամենամեծը կարող է լուծարվել, եթե նրա կրողը ռետինե մահակով սպանվի»¹⁰:

Անդրադառնալով սոցիալական ոլորտում նացիստների վարած ցեղասպանական քաղաքականության նրբերանգներին՝ Լեմկինը նշում է. «Ազգի սոցիալական կառուցվածքը, որը կենսական նշանակություն ունի ազգի զարգացման համար, օկուպանտը ձգտում է նաև այնպիսի փոփոխությունների ենթարկել, որոնք կարող են թուլացնել ազգային հոգևոր ռեսուրսները: Հարձակման առանցքային կետը եղել է ինտելիգենցիան, քանի որ այս խումբը հիմնականում ապահովում է ազգային առաջնորդությունը և դիմադրություն է կազմակերպում նացիֆիկացման նկատմամբ: Սա ակներև է հատկապես Լեհաստանում և Սլովենիայում, որտեղ մտավորականությունն ու հոգևորականությունը մեծ մասամբ հեռացվել են մնացած բնակչությունից և արտաքսվել Գերմանիա՝ հարկադիր աշխատանքի»¹¹:

Հետաքրքրական է, որ «ցեղասպանություն» եզրույթի հեղինակը էլիտայի կամ մտավորականության ոչնչացումը դիտարկում է նաև նացիստների իրականացրած ֆիզիկական ցեղասպանության եղանակների, մասնավորապես զանգվածային սպանությունների իրագործման լույսի ներքո. «Զանգվածային սպանությունների տեխնիկան կիրառվում է հիմնականում լեհերի, ռուսների, հրեաների, ինչպես նաև գրավյալ բոլոր երկրների ոչ համագործակցային խմբերի անունից առաջատար անձանց դեմ: Լեհաստանում, Բոհեմիա-Մորավիայում և Սլովենիայում մտավորականությունը «լուծարվում» է, քանի որ նրանք միշտ համարվել են ազգային իդեալների հիմնական կրողներ, իսկ բռնագավթման ժամանակ հատկապես կասկածվում էին որպես դիմադրության կազմակերպիչներ»¹²:

Ըստ այդմ՝ նա կարևորում է մտավորականների առկայությունը նացիստների նկատմամբ դիմադրության կազմակերպման հարցում՝ բերելով չեխ մտավորականների օրինակը: Գերմանացիները նրանց համարում էին վտանգավոր տարր, հետապնդումների էին ենթարկում և բանտերում պահում, քանի որ նրանք կրում էին չեխական ազգային ոգին և կարող էին հայրենասիրական զգացումներ բորբոքել¹³:

9 Հայ.՝ «Իմ պայքարը», Ադոլֆ Հիտլերի ինքնակենսագրական գիրքն է, որտեղ նկարագրվում է Հիտլերի՝ անտիսեմիտիզմի հետևորդ դառնալու պատճառները, քաղաքական գաղափարախոսությունը և Գերմանիայի ապագայի նրա տեսլականը: St'u Adolf Hitler, *Mein Kampf* (New York: Reynal & Hitchcock, 1939):

10 Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress* (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), xi.

11 Նույն տեղում, 83:

12 Նույն տեղում, 88-89:

13 Նույն տեղում, 139:

Բացի այդ՝ հատկանշական է, որ Լեմկինը մտավորականների ոչնչացումը դիտարկում է նաև մշակութային ցեղասպանության համատեքստում: Ցեղասպանության պատմական դեպքերի իրագործման բաղադրիչների մեթոդոլոգիական բաժանման մասին իր «Ցեղասպանության վերանայված նախագծում» ցեղասպանության իրագործման մեթոդների և տեխնիկայի շրջանակներում է դիտարկում մշակութային ցեղասպանությունը, որը, ըստ նրա, ներառում է նաև մշակութային խոշոր դեմքերի, առաջնորդների ոչնչացումը¹⁴:

Լեմկինը պնդում էր, որ «մշակութային ցեղասպանությունը շատ ավելին է, քան պարզապես չափավոր հարկադրանքով բռնի ձուլման քաղաքականությունը». այն տեղի է ունենում ինչպես երեխաներին մի խմբից մեկ այլ խումբ հարկադիր տեղափոխմամբ, այնպես էլ ազգի մտավորականության ոչնչացմամբ, անձնական գրույցներում ազգային լեզվի օգտագործման արգելքով, գրքերի այրմամբ, պատմական կամ կրոնական հուշարձանների ոչնչացմամբ և կամ այլ նպատակներով դրանց օգտագործմամբ¹⁵:

Հրեա իրավաբանը կարևորում է մտավորականության դերը՝ մշակույթում ունցած համամարդկային նշանակության ներդրումների առումով: Ըստ նրա՝ մեր ամբողջ մշակութային ժառանգությունը բոլոր ժողովուրդների ներդրումների արդյունքն է: «Մենք դա լավագույնս կարող ենք հասկանալ, եթե գիտակցենք, թե որքան աղքատ կլինեք մեր մշակույթը, եթե Գերմանիայի դատապարտած այսպես կոչված ստորադաս ժողովուրդներին, ինչպես հրեաներն են, թույլ չտային ստեղծել Աստվածաշունչ կամ ծնել Այնշտայն, Սպինոզա, կամ եթե լեհերը հնարավորություն չունենային աշխարհին տալ Կոպեռնիկոս, Շոպեն, Կյուրի, չեխերը՝ Հուս և Դվորժակ, հույները՝ Պլատոն և Սոկրատես, ռուսները՝ Տոլստոյ և Շոտսկովիչ»¹⁶, – նշում է Լեմկինը:

Ինչպես տեսնում ենք, Լեմկինը մտավորականների կամ էլիտայի ոչնչացումը դիտարկում է ցեղասպանության իրագործման սոցիալական, ֆիզիկական և մշակութային ասպեկտներով: Սակայն հետաքրքիրն այն է, որ մտավորականության ոչնչացումը տևական ժամանակ որևէ հատուկ բնորոշում չի ունեցել մինչև «eliticide» կամ «eliticide» եզրույթի՝ կիրառության մեջ դրվելը: Այն կազմված է ֆրանսերեն «élite» (ընտրյալ) և լատիներեն «caedere» (կտրել, սպանել) բառերից¹⁷: Այս եզրույթն առաջին անգամ օգտագործել է բրիտանացի լրագրող Մայքլ Նիկոլսոնը 1992 թ. Բոսնիա և Հերցեգովինայում Բիելինայի կոտորածները նկարագրելու համար, երբ սերբերը հարձակվել էին մահմեդական և խորվաթ քաղաքական ակտիվիստների և համայնքի հայտնի առաջնորդների վրա¹⁸:

14 John Docker, “Structure and event: Settler Colonialism, Time, and the Question of Genocide,” in *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*, ed. Dirk Moses (New York and Oxford: Berghahn Books, 2008), 88-89.

15 John Cooper, *Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention* (New York: Palgrave MacMillan, 2008), 91.

16 Genocide - A Modern Crime by Raphael Lemkin, April 1945, <http://www.preventgenocide.org/lemkin/freeworld1945.htm>.

17 Paul R. Bartrop, Steven L. Jacobs, *Modern Genocide [4 volumes]: The Definitive Resource and Document Collection*, (CA: ABC-CLIO, 2015), 2232.

18 Cathie Carmichael, “Genocide and Population Displacement in Post-Communist Eastern Europe,” in eds.

«Eliticide»-ը կամ էլիտասպանությունը վերաբերում է որևէ խմբի ղեկավարության, կրթված մարդկանց և հոգևորականության սպանությանը: Այն ավելի շատ դիտարկվում է տեսական առումով, քանի որ էլիտասպանությունն օրենքի տեսանկյունից որպես առանձին հանցագործության տեսակ չի սահմանվել, և, ի տարբերություն ցեղասպանության, դրա վերաբերյալ չկա միջազգային կոնվենցիա: Ըստ Սամուել Տոտենի և Փոլ Բարտրոպի հեղինակած «Ցեղասպանության բառարանի» (Dictionary of Genocide)՝ էլիտասպանությունը հաճախ իրականացվում է ցեղասպանության սկզբում՝ խմբին այն անձանցից զրկելու համար, որոնք կարող են ղեկավարել հանցագործների նկատմամբ դիմադրությունը: Այն նաև նպատակայնորեն օգտագործվում է թիրախավորված խմբի քաղաքացիների շրջանում վախ սերմանելու և ահռելի կորուստի մտավախություն առաջացնելու համար¹⁹:

Նկատենք, որ էլիտիցիդներն ունենում են սոցիալական և քաղաքական խոր հետևանքներ, որոնք թուլացնում են տվյալ համայնքի սոցիալական, քաղաքական, մշակութային և բարոյական համակարգը, ազգային և կրոնական խմբերին դարձնում խոցելի՝ նվաճումների և տիրապետության առջև, և ի վերջո դրանք կարող են հանգեցնել ազգային բոլոր համայնքների ոչնչացմանը:

Պատմականորեն երբ որևէ պետություն նվաճել է մեկ այլ պետության տարածքը, այդ երկիրը թուլացնելու և հպատակեցնելու համար շատ հաճախ դիմել է տվյալ պետության մշակութային, տնտեսական, ռազմական և քաղաքական վերնախավի ոչնչացման գործելակերպին: Բայց խնդիրն այլ է, երբ վերնախավի ոչնչացումը տեղի է ունենում ցեղասպանական նպատակներով՝ որևէ կրոնական, ռասայական և էթնիկ խմբի ոչնչացման համատեքստում:

Ծագումով լեհ ավստրալացի սոցիոլոգ Յան Պակուլսկին նկատում է, որ էլիտիցիդները ցեղասպանություններից տարբերվում են գոհերի շերտավորված (կամ ուղղահայաց), ինչպես նաև կատեգորիկ (կամ հորիզոնական) թիրախավորմամբ: Թե՛ էլիտիցիդները և թե՛ ցեղասպանություններն ունեն տուժածության նկարագրական բնույթ: Բոլոր էլիտիցիդները հանգեցնում են «հակադարձ անհամամասնության օրենքի», ըստ որի՝ սպանվածները կամ առավել տուժածները թիրախավորված համայնքի այն անդամներն են, որոնք առավել բարձր կարգավիճակ ունեն²⁰:

Իսկ հետազոտող Դենիս Գրացը նշում է՝ պարտադիր չէ, որ էլիտիցիդի գործողությունները հանգեցնեն ցեղասպանության, թեև մեծապես հնարավոր են դարձնում այն: Էլիտար տարրին վերացնելով՝ խմբին «գլխատում են», այսինքն՝ անհրաժեշտ նախապայմաններ են ստեղծում նրան կառավարելու համար²¹:

Ի տարբերություն ցեղասպանության և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործու-

---

Donald Bloxham, Dirk Moses, *The Oxford Handbook of Genocide Studies* (New York: Oxford University Press, 2010), 521.

19 Samuel Totten and Paul R. Bartrop, with contributions by Steven L. Jacobs, *Dictionary of Genocide*, vol. 1 (Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 2008), 129-130.

20 Jan Pakulski, "State Violence and the Eliticide in Poland 1935-49," in *Violence and the State*, eds. Matt Killingsworth, Matthew Sussex, Jan Pakulski (Manchester: Manchester University Press, 2016), 43.

21 Dennis Gratz, "Eliticide and Genocide in B&H," http://www.war-crimes-genocide-memories.org/fajlovi/lectures/08_lectures__gratz.pdf, դիտվել է՝ 16.10.2021:

թյունների՝ էլիտիցիդի երևույթը մինչ օրս օրենքով չի սահմանվել որպես հանցագործության առանձին տեսակ և համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված: Հաճախ այն շփոթում են պոլիտիցիդի (politicide)²² հետ (միայն քաղաքական հակառակորդների հետապնդում), որի հետ այս երևույթը կարող է ամբողջովին կամ միայն մասամբ համընկնել²³: Իսկ երբեմն էլ էլիտիցիդի երևույթը դիտարկվում է կլասիցիդի (classicide) շրջանակներում որպես բուրժուազիայի, հասարակության ինտելեկտուալ հատվածների ոչնչացում²⁴: Թեև «կլասիցիդ» (classicide) եզրույթն առաջին անգամ 1972 թ. կիրառել է ավստրալացի բժիշկ և քաղաքական գործիչ Ֆրեդերիկ Շվարցը²⁵, այնուամենայնիվ այն հանրայնացրել է սոցիոլոգ Մայքլ Մանը: Ըստ նրա սահմանման՝ «կլասիցիդ» նշանակում է «բոլոր սոցիալական դասերի զանգվածային դիտավորյալ սպանություն»²⁶: Մեկ այլ հետազոտող՝ բրիտանացի սոցիոլոգ Մարտին Շոուն, ընդգծում է ցեղասպանությունների իրագործման դասակարգային չափման կարևորությունը՝ անդրադառնալով նաև հասարակության մեջ բարձր կարգավիճակ ունեցող և կրթված մարդկանց վրա հարձակումներին²⁷:

Էլիտայի ոչնչացումը կարևորվում է նաև ցեղասպանության՝ որևէ խմբի մասնակի ոչնչացման մտադրության համատեքստում: ՄԱԿ-ի նշանակած փորձագետների հանձնաժողովը, որը պետք է քններ նախկին Հարավսլավիայում միջազգային իրավունքի խախտումները, փաստարկ է ներկայացնում, որ եթե թիրախավորված է խմբի ընդհանուր ղեկավարությունը (քաղաքական, վարչական, գործարար, կրոնական առաջնորդներ, ակադեմիկոսներ, մտավորականներ և այլք), ապա այն կարող է լինել ցեղասպանության վաղ ասպացույց՝ անկախ սպանվածների իրական թվից²⁸:

Այս կապակցությամբ Քինի (Նյու Հեմփշիր) պետական քոլեջի Հոլոքոստի և ցեղասպանության ուսումնասիրության պրոֆեսոր Ջեյմս Վոլերը պատահական չի համարում, որ 1992 թ. Բոսնիա և Հերցեգովինայի Պրիլեդոր քաղաքի Կերատերմ բանտային

22 Ցեղասպանագիտության մեջ «պոլիտիցիդ» (քաղաքական սպանություն) հասկացության ներքո նկատի է առնվում նախապես ընտրված խմբի ֆիզիկական ոչնչացումը կամ արտաքսումն այն պատճառով, որ այդ խմբի անդամները պատկանում են որոշակի քաղաքական հոսանքի: «Պոլիտիցիդ» եզրույթը շրջանառության մեջ են դրել սոցիոլոգներ Թեդ Գուրը և Բարբարա Հարֆը, որոնք այդ եզրույթն օգտագործում են՝ նկարագրելու այն մարդկանց խմբերի սպանությունը, որոնք թիրախավորվել են ոչ թե իրենց ընդհանուր էթնիկական կամ համայնքային հատկությունների, այլ «ռեժիմի և գերիշխող խմբերի նկատմամբ իրենց հիերարխիկ դիրքի կամ քաղաքական ընդդիմության պատճառով»: Տե՛ս Barbara Harff, Ted Robert Gurr, “Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945,” *International Studies Quarterly* 32, no. 3 (1988): 360:

23 Jan Pakulski, “State Violence and the Eliticide in Poland 1935-49,” in *Violence and the State*, eds. Matt Killingsworth, Matthew Sussex, Jan Pakulski (Manchester: Manchester University Press, 2016), 43.

24 Bartolomé Clavero, *Genocide or Ethnocide, 1933-2007: How to Make, Unmake, and Remake Law with Words* (Milano: Giuffrè Editore, 2008), 117.

25 Frederick Charles Schwarz, *The Three Faces of Revolution* (Washington, DC: Capitol Hill Press, 1972), 51-53.

26 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 17.

27 Martin Shaw, *What Is Genocide?* (Cambridge: Polity Press, 2015), 72.

28 UN Document S/1994/674, May 27, 1994, paragraph 94, https://www.icty.org/x/file/About/OTP/un_commission_of_experts_report1994_en.pdf, դիմվել է 05.11.2021:

ճամբարի անվտանգության հրամանատար Դուշկո Սիկիրիցայի գործով Նախկին Հարավսլավիայի Միջազգային քրեական տրիբունալը որոշում է կայացրել, որ «մասամբ ոչնչացնելու մտադրությունը կարող է հաստատվել, եթե կան ապացույցներ, որ ոչնչացումը կապված է խմբի մի զգալի հատվածի հետ, ինչպիսին է նրա ղեկավարությունը»²⁹: Իսկ մեկ այլ բոսնիացի սերբի՝ Գորան Ելիսիչի գործով դատարանն ընդունում է, որ ցեղասպանության մտադրությունը կարող է նաև կապված լինել ավելի սահմանափակ թվով անձանց ոչնչացման հետ, որոնց ընտրել են՝ հաշվի առնելով այն ազդեցությունը, որ նրանց անհետացումը կունենա խմբի գոյատևման վրա³⁰:

Ցեղասպանագետներ Սամուել Տոտենի և Փոլ Բարտրոպի կարծիքով՝ անցյալ դարի ընթացքում էլիտասպանություն է տեղի ունեցել Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության տարիներին (1915-1923), Կամբոջայում Կարմիր կիմերների կառավարման ժամանակ (1975-1979), նախկին Հարավսլավիայի տարբեր քաղաքներում 1990-ականներին³¹: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ ցեղասպանության իրագործման ժամանակ էլիտիցիդի կարևոր օրինակներից է նաև 1971 թ. Պակիստանի բանակի՝ Բանգլադեշի մտավորականության թիրախավորումը:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տեղի ունեցած էլիտիցիդը

Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջման ծրագրի իրականացումը սկսվում է բանակում ծառայող հայերի զինաթափումից և ոչնչացումից³², որոնց հետևում է հայ մտավորականության սպանողը: 1915 թ. ապրիլի 24-ին Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեաթի հատուկ հրամանով³³ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի հայ համայնքի 235-270 ճանաչված ներկայացուցիչներ՝ առաջնորդները և մտավորականությունը, առաջին ալիքով ձերբակալվում և տեղափոխվում են Անկարայի մոտ գտնվող երկու համակենտրոնացման ճամբարներ³⁴: Գործողությունը սկսվում է երեկոյան, երբ ոստիկանները մուտք են գործում հայկական թաղամաս և տղամարդկանց բռնի տանում տեղի ոստիկանական բաժանմունքներ: Իսկ գործողու-

29 James Waller, *Confronting Evil: Engaging Our Responsibility to Prevent Genocide* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 77.

30 Նույն տեղում:

31 *Dictionary of Genocide*, 129-130.

32 1915 թ. փետրվարին երիտթուրքական իշխանությունները որոշում են զինաթափել բանակում ծառայող հայերին և տեղափոխել աշխատանքային գումարտակներ: Այնտեղ ընդգրկված հայ զինվորները պարբերաբար մահապատժի են ենթարկվում, թեև որոշ հմուտ աշխատողների խնայում են մինչև 1916 թ.: Ավելի մանրամասն տե՛ս Ronald Grigor Suny, “*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*”: *A History of the Armenian Genocide* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2017), 244, 248-249:

33 1915 թ. ապրիլի 24-ին Թալեաթ փաշայի շրջաբերականը տե՛ս Paul R. Bartrop, *Steven Leonard Jacobs, Modern Genocide: The Definitive Resource and Document Collection*, Vol. 1 (Santa Barbara, Denver, Oxford: ACB-CLIO, 2015), 154-155.

34 Simone Pierluigi, “Is the Denial of the “Armenian Genocide” an Obstacle to Turkey’s Accession to the EU?,” in *The Armenian Massacres of 1915–1916 a Hundred Years Later: Open Questions and Tentative Answers in International Law*, ed. Flavia Lattanzi, Emanuela Pistoia (Rome: Springer, 2018), 276.

թյան երկրորդ ավիքով արդեն ձերբակալվում 500-600 պոլսահայ մտավորական³⁵:

Առաջնահերթ խնդիր էր պարզել ձերբակալվածների ինքնությունը. այդ նպատակով նրանց մեկ օր պահում էին ոստիկանական բաժանմունքում և կենտրոնական բանտում: Կ.Պոլսում գործողությունները ղեկավարում էր ոստիկանության պետ Բեդրի բեյը: Մտավորականների դեմ ուղղված գործողությունները նախապես պլանավորված էին, քանի որ մի քանի շաբաթ առաջ ոստիկանության պետը կնքված հրամաններ էր ուղարկել մայրաքաղաքի բոլոր ոստիկանական բաժանմունքներին՝ նախատեսված օրը դրանք բացելու³⁶: Այդ հրամաններում ներկայացված էին ձերբակալության ենթակա հայ մտավորականության ցուցակները³⁷:

Միայն Ստամբուլում մի քանի շաբաթվա ընթացքում էլիտայի 2345 ներկայացուցիչ է ձերբակալվում. նրանց մեծ մասամբ մահապատժի են ենթարկում³⁸: Ձերբակալված մտավորականներին մեղադրանքներ առաջադրելու նպատակով՝ բանտարկությունից անմիջապես հետո թուրքերը սկսում են խուզարկել նրանց բնակարանները, սակայն չեն կարողանում մեղադրական նյութեր գտնել³⁹: Եվ ուշագրավ է, որ այդպես էլ նրանցից ոչ մեկին պատերազմի շրջանում սաբոտաժի, լրտեսության կամ այլ հանցագործության մեղադրանք չի առաջադրվել, և ոչ ոք չի ենթարկվել քրեական պատասխանատվության⁴⁰: Նույնիսկ Անկարայում հապճեպ կազմակերպված դատարանը ոչ մի մեղադրական փաստ չի կարողանում գտնել⁴¹:

Այս գործողության համատեքստում պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Ստամբուլում ընդհանուր 600 հազ. բնակչից 150 հազարը հայեր էին, իսկ տեղի հայ մտավորականությունը բավական ստվար էր և առանձնահատուկ տեղ էր գրավում հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի կերտման գործում⁴²: Երիտթուրք ջարդարարներն այսպիսի գործելակերպով հայ ժողովրդի մտավոր ներուժը ոչնչացնելու նպատակ էին հետապնդում, ինչն առանցքային էր Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայերի բնաջնջելու ճանապարհին: Եվ պատահական չէ, որ պատմաբանները մտավորականության ոչնչացումը որակում են որպես Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայ ժողովրդի գլխատում⁴³: Ռաֆայել Լեմկինն այս առիթով ընդգծում է, որ երիտ-

35 Christopher Walker, "World War I and the Armenian Genocide," in *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Vol. II: Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, ed. Richard Hovannisian (New York: St. Martin's Press 1997), 252.

36 Yves Ternon, *Enquête sur la négation d'un génocide* (Marseille: Editions Parenthèses, 1989), 26.

37 Գրիգորիս Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան: դրուագներ հայ մարտիրոսագրություննէն՝ Պեռլինէն դէպի Ջոր՝ 1914-1920* (Երևան, Հայաստան, 1961), 78:

38 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (New York/Oxford: Berghahn Books), 2003, 221.

39 Վոլֆգանգ Գուստ, *Հայերի ցեղասպանությունը, աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը* (Երևան, Հայաստան, 2002), 16:

40 Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 221.

41 Գուստ, *Հայերի ցեղասպանությունը*, 16:

42 Արամայիս Մազականեան, «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը և ազգային վերածնունդը», *Յուշամարտն Մեծ Եղեռնի (1915-1965)*, (Պեյրոս, Ջարթօսք, 1965), 35:

43 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the*

թուրքերը Կ.Պոլսում, ապա կայսրության այլ մասերում հայ մտավորականության ու վերնախավի ոչնչացմամբ մի հարվածով վնասում էին հայ ժողովրդի ուղեղը⁴⁴:

Օսմանյան իշխանություններն այդպիսով փորձում էին հայ ժողովրդին գրկել ինքնակազմակերպման և դիմադրական պայքարի հնարավորությունից, քանի որ այս գործում մտավորականությունը կարող էր վճռորոշ դերակատարություն ստանձնել: Հենց դրանով է պայմանավորված, որ հայ ժողովրդին բնաջնջելու ծրագրերում մտավորականության և վերնախավի ոչնչացումն առանցքային տեղ էր զբաղեցնում:

Դա արտացոլված է նաև ներքին գործերի նախարար և մեծ վեզիր Թալեաթի գլխավորությամբ Օսմանյան կայսրության մի խումբ ղեկավար գործիչների գաղտնի հանդիպման ժամանակ ընդունված որոշումների գրառման մեջ, որը հայտնի է «Տասը պատվիրաններ» անվամբ (դրա գոյության մասին հանրությունն իմացել է 1919 թ. Կ. Պոլսի հայկական լրագրերից): «Տասը պատվիրաններ»-ում հատուկ ընդգծվում է հոգևորականներին և ուսուցիչներին ոչնչացնելու և հայերին պետական գերատեսչություններից ու պաշտոններից հեռացնելու անհրաժեշտությունը⁴⁵:

Հայոց ցեղասպանության իրագործման ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն նշում է, որ ինքը ծանոթ է հայ մտավորականներից շատերի հետ ու հետաքրքրված է նրանց ճակատագրով: Եվ երբ որ Թալեաթի հետ խոսում է նրանց արքայի մասին, վերջինս նշում է, թե Կ.Պոլսի հայերը նամակագրություն են հաստատել ռուսների հետ, և ինքը բոլոր հիմքերն ունի կասկածելու, որ նրանք հեղափոխություն են նախապատրաստում կենտրոնական կառավարության դեմ⁴⁶: Թալեաթը մտավորականների ձեռքակալության գործողությունը բնութագրում է լոկ անվտանգության միջոցառում, քանի որ նրանց մեջ գուցե կային վտանգավոր անձինք⁴⁷:

Օսմանյան իշխանությունները փորձում էին հայ մտավորականությանը մեղադրել ապստամբություն հրահրելու համար, սակայն դա իրականում լոկ պատրվակ էր նրանց ձեռքակալելու և ոչնչացնելու: Երիտթուրքներն արդեն ամիսներ առաջ էին նախապատրաստվել հայկական վերնախավի բնաջնջմանը և արդեն փետրվարի վերջին աշխատանքից ազատում էին հայազգի պաշտոնատար անձանց ու ծառայողներին⁴⁸:

Ըստ եկեղեցական և հասարակական գործիչ Գրիգորիս Պալաքյանի՝ 1915 թ. ընթացքում հայկական էլիտան, մասնավորապես քաղաքական վերնախավը, սպառնական դիրքորոշում էր որդեգրել. ապստամբելու որևէ մտադրություն չունեի և անգամ ընդունակ չէր ըմբռնելու հայ ժողովրդին սպառնացող վերահաս վտանգը: Հայ

Ottoman Armenians (Oxford: Oxford University Press, 2005), 70.

44 “Lemkin’s Hairenik Weekly Article 50 Years Later: A Powerful Reminder,” Asbarez, December 19, 2008, <https://asbarez.com/lemkins-hairenik-weekly-article-50-years-later-a-powerful-reminder/>.

45 Ռուբեն Սաֆրաստյան, *Օսմանյան կայսրություն. Յեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.)*, (Երևան, Լուսակն, 2009), 168-171.

46 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau’s Story* (Garden City, N.Y.: Doubleday, Page, 1918), 326-327.

47 Ֆրիտյոֆ Նանսեն, *Խարված ժողովուրդ. Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակարարի գիտական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Հայաստան* (Երևան, Գասպրիստ, 2009), 275:

48 Ջոն Կիրակոսյան, *Երիտթուրքերը պարմության դադարում (1915-ից մինչև մեր օրերը)*, գիրք երկրորդ (Երևան, Հայաստան, 1983), 21:

քաղաքական կուսակցությունների վերնախավում նույնիսկ այնպիսի մտուցումներ կային, որ եթե իրենք օգնեն երիտթուրքական կառավարությանը, ապա նրանք հայերին գոհացնելու նպատակով կիրականացնեն 1913 թ. ծնունդ առած հայաբնակ վեց նահանգների բարենորոգումների ծրագիրը⁴⁹: Կարճ ասած՝ հայկական վերնախավը բոլորովին պատրաստ չէր հայ ժողովրդի ոչնչացման սցենարին:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, հրապարակախոս Սապահ-Գյուլյանն ընդգծում է, որ Կ.Պոլսում, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության շատ շրջաններում բազմաթիվ հայ մտավորականներ, այդ թվում՝ ուսուցիչներ ու նույնիսկ հոգևորականներ, «Միություն և առաջադիմություն» (İttihat ve Terakki) երիտթուրքական կուսակցության ջատագույններն էին⁵⁰:

Եվ ուշագրավ է, որ հայ մտավորականության ոչնչացման գործընթացը տեղի էր ունենում հակառակ այն հանգամանքին, որ հայկական վերնախավի որոշ ներկայացուցիչներ ուղղակի երիտթուրքերի մտերիմ ընկերներն էին⁵¹: Նույնիսկ դեպքեր են հայտնի, որ հայ մտավորականները փրկել են երիտթուրք գործիչների կյանքը:

Թերևս դրանով է պայմանավորված, որ հայ մտավորականները որևէ կերպ չէին պատկերացնում, որ իրենց կարող են ձերբակալել, առավել ևս աքսորել ու սպանել. նրանք դրա մասին գլխի էին ընկնում միայն այն ժամանակ, երբ արդեն մահվան ճանապարհին էին:

Այդպես, երբ որ ոստիկանները գալիս են դաշնակցական նշանավոր գործիչ Ակնունուն ձերբակալելու, նա ապշած հարցնում է ոստիկանապետին, թե Թալեաթից լուր ունի: Ոստիկանապետը նրան է ներկայացնում ձերբակալման հրամանագիրը Թալեաթի ստորագրությամբ, որին Ակնունին զարմացած պատասխանում է, թե ինքը քիչ առաջ ճաշի է եղել Թալեաթի մոտ. ինչո՞ւ իրեն ոչինչ չի ասել: Ըստ երևույթին, Ակնունին չէր կարող պատկերացնել, թե Թալեաթն իր նկատմամբ այդքան դավադիր քայլի կզնա, քանի որ ինքը 1909 թ. մարտի 31-ի հակահեղափոխության ժամանակ ապաստան էր տվել նրան՝ վտանգի ենթարկելով սեփական կյանքը⁵²:

Հայտնի է, որ Խալիլ բեյը Գրիգոր Չոհրապի մոտ է ապաստանել այն ժամանակ, երբ երիտթուրքերը հալածանքի էին ենթարկվում Նազիմ փաշայի հեղաշրջման ժամանակ: Բայց երբ որ 1915 թ. Չոհրապի կինը հուսահատորեն դիմում է Խալիլ բեյին՝ խնդրելով պաշտպանել ամուսնուն, նա կտրականապես հրաժարվում է որևէ օգնություն ցուցաբերելուց⁵³: Նույնկերպ դաշնակցական զինյալ Ազարիզը թաքստոց է տրամադրում դոկտոր Նազիմին 1909 թ. հակահեղափոխության ժամանակ⁵⁴: Սա-

49 Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան*, 56-58, 72:

50 Ստեփանոս Սապահ-Գիլյան, *Պապասխանաբունները* (Պէյրուօ, 1974), 24-25:

51 Յոհաննես Լեփսիուս, *Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918: Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու*, հ. 1 (Երևան, Գրական հայրենիք, 2006), 29:

52 Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան*, 59:

53 Ալեքսանդր Խատիսեան, *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը* (Պէյրուօ, Համազգային, 1968), 67:

54 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London, New York: I. B. Tauris, 2006), 73.

կայն երիտթուրք գործիչների հետ հայկական էլիտայի ներկայացուցիչների հարաբերությունները որևէ ազդեցություն չեն ունենում հայերին ոչնչացնելու երիտթուրքերի ծրագրերի վրա:

Թալեաթը, հաշվի առնելով, որ երկրի մայրաքաղաքում տարբեր երկրների դիվանագետներ, վաճառականներ ու լրագրողներ են ապրում, կարծում էր, որ մտավորականների ոչնչացումը հատուկ ընթացակարգ է պահանջում, դրա համար էլ նա բավարարվում է Կ.Պոլսում մտավորականների⁵⁵ ձերբակալմամբ և այն հայերի տեղահանմամբ, որոնք երկար ժամանակ չէր, որ բնակվում էին այդտեղ⁵⁶:

Պոլսահայերին ձերբակալելուց և բանտում փակելուց հետո տեղափոխում են ներկալման վայրեր: Մի խումբն ուղարկվում է Չանքըրի (թուրք.՝ Çankiri), իսկ մյուս մասը՝ արքտրվում Այաշ⁵⁷: Չանքըրի ուղարկված մտավորականները ազատ են արձակվում, սակայն պայմանով, որ նրանք մնան հսկողության տակ, իսկ Այաշ ուղարկվածները բանտարկվում են կայագորում⁵⁸: Այաշի արքտրականների մեծ մասին մի քանի ամիս անց սպանում են Անկարայի մոտ գտնվող կիրճերում⁵⁹, իսկ Չանքըրիի մտավորականներին տեղափոխում Անկարայի բանտ, ապա արքտրի ճանապարհին՝ Յոզղաթի⁶⁰ մոտ, սպանում⁶¹:

Պետք է նկատել, որ երիտթուրք ջարդարարները, հաշվի առնելով հայ հոգևորականության դերը հայ ժողովորդի կյանքում ազգային-հոգևոր մշակույթի ձևավորման գործում, հատուկ դաժանություն էին դրսևորում հենց նրանց դեմ, ինչը տվյալ դեպքում որպես մշակութային ցեղասպանության կամ էթնոցիդի յուրօրինակ դրսևորում է⁶²: Ուստի պատահական չէ, որ 1915 թ. դեկտեմբերի 14-ին Հալեպի ղեկավարությանն ուղարկված հեռագրում նշվում է, թե բնաջնջման ենթակա ամենակարևոր խումբը հոգևորականությունն է, և նրանց վերջնական հաստատման լավագույն վայրն այն է, որտեղ նրանց կկոտորեն⁶³:

Ընդհանուր առմամբ շատ քիչ մտավորականների է տարբեր միջամտությունների

55 Կ.Պոլսից տարագրված հայ մտավորականության կենսագրությունները տե՛ս Թեոդիկ, *Յուշարձան նահապետիկ մշտադրականություն* (Երևան, Նավասարդ, 1990), 20-111:

56 Hans-Lukas Kieser, *Talaat Pasha. Father of Modern Turkey, Architect of Genocide* (Princeton: Princeton University Press, 2018), 242.

57 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 253.

58 Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs* (Barrington: Mayreni Publishing, 2002), 63.

59 Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան*, 87-95:

60 Շրջան և քաղաք Թուրքիայում՝ Անկարայի մարզում:

61 Raymond Kevorkian, "The Extermination of Ottoman Armenians by the Young Turk Regime (1915-1916)," 3 June 2008, Science Pro, <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/extermiation-ottoman-armenians-young-turk-regime-1915-1916.html>.

62 Սեդա Պարսամյան, «Հայ մտավորականության և հոգևորականության բնաջնջումը որպես մշակութային ցեղասպանության դրսևորում», *Յեղասպանագիտական հանդես* 4, no. 2 (2016), 57-63: Հոգևորականների դեմ բարբարոսական դրսևորումների մասին տե՛ս Շուշան Խաչատրյան, *Կրոնի դերը Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ* (Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչություն, 2020), 139-144:

63 Taner Akçam, *Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide* (London: Palgrave Macmillan, 2018), 35-36.

շնորհիվ հաջողվում փրկվել⁶⁴. նրանցից ոմանք (Գրիգորիս Պալաքյան, Արամ Անտոնյան, Երվանդ Օտյան, Թեոդոսի և այլք) մտավորականների տեղահանության և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հետագայում հուշեր ու տարբեր ստեղծագործություններ են գրում:

Հայ մտավորականության թիրախավորում տեղի է ունենում նաև Օսմանյան կայսրության՝ հայերով բնակեցված այլ շրջաններում: Եվ այս առումով հետաքրքրական է, որ դեռևս ապրիլի 24-ի ձերբակալությունից առաջ հայերով խիտ բնակեցված Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի նահանգներում, ինչպես նաև Սեբաստիայի (Սվազի) ողջ տարածքում երիտթուրքերը սկսել էին կալանավորել մտավորականության ներկայացուցիչներին՝ սկզբում քաղաքական գործիչներին, ապա՝ ուսուցիչներին, առևտրականներին, փաստաբաններին ու հոգևորականներին: Իսկ հունիսի սկզբին ձերբակալվել են հայ բժիշկները⁶⁵: Այսինքն՝ էլիտիցիդը ոչ թե տեղային, այլ համատարած բնույթ ուներ:

Հայ մտավորականության ներկայացուցիչներին (հատկապես քաղաքական և կրոնական առաջնորդներին) ոչնչացնելու նպատակով նույնպես երիտթուրքերը հատուկ նախատեսված գործողություններ էին մշակում: Օրինակ՝ 1914 թ. օգոստոսին «Հատուկ կազմակերպության» ստորաբաժանումները ձևավորելու համար Էրզրում են մեկնում Բեհաեդդին Շաքիրը և այլ երիտթուրք բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ՝ փորձելով իրականացնել դաշնակցական ղեկավարներին ասպարեզից հեռացնելու ծրագիրը⁶⁶:

Ուշագրավ է, որ հայ մտավորականների թիրախավորման նպատակով երիտթուրքերն օգտվել էին հայ լրտեսների ու մատնիչների ծառայություններից: Կ. Պոլսում թիրախավորման ենթակա հայ մտավորականության հատուկ ցուցակը կազմել էր Վահե Իհսանը (Եսայան), և ոստիկանատանը ստանալով հայ մտավորականների ցուցակները և հասցեները՝ ոստիկաններն իրենց գոհերի տներն էին շտապում: Ներխուժումներն այնքան հանկարծակի էին լինում, որ գոհերից շատերը չէին հասցնում իրենց հետ վերցնել նույնիսկ ամենաանհրաժեշտ իրերը⁶⁷:

Եվ բոլորովին պատահական չէ, որ հենց Վահե Իհսանն է դառնում վրիժառու Արշավիր Շիրակյանի առաջին թիրախը (Կ. Պոլսում Իհսանին սպանում է 1920 թ. մարտի 27-ին): Ըստ Շիրակյանի հուշերի՝ Իհսանը օգնել էր կազմել 1915 թ. ձերբակալված և տեղահանված նշանավոր հայերի ցուցակը և որպես դավաճան արհամարհված էր իր հայրենակիցներից, հարազատներից և անգամ սեփական երեխաներից⁶⁸:

Սակայն, ըստ Գրիգորիս Պալաքյանի, ձերբակալված մտավորականների ցուցակի գլխավոր հեղինակը պեշիկթաշցի գաղտնի ոստիկան Արթին Մկրտչյանն էր, որին

64 Թեոդոսի, «Ամենուի փարեցոյցը». 1916-1920 (Հալեպ, Կիլիկա հրատարակչություն, 2009), 114-116:

65 Գուստ, Հայերի ցեղասպանությունը, 16:

66 Taner Akcam, *From Empire to Republic Turkish Nationalism & The Armenian Genocide* (London/New York: Zad Books, 2004), 163-164.

67 Մասցականեան, «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը և ազգային վերածնունդը», 35-37:

68 Arshavir Shiragian, *The Legacy memoirs of an Armenian Patriot* (Boston: Hairenik Press, 1976), 108, <https://hairenik.com/vfp/arshavir-shiragian/>.

նաև Հարուն էին կոչում, իսկ պատիժարքարանի գործակատար Գամեր Շիրինյանը պատրիարքարանում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին տեղեկություն էր փոխանցում Թալեաթին⁶⁹: Եվ մասնիչ Արթին Մկրտչյանը Վահե Իսահանի պես հայտնվում է հայ վրիժառուների տեսադաշտում (Սողոմոն Թեփլիրյանը 1919 թ. մարտի վերջին սպանում է նրան)⁷⁰:

Պալաքյանն ընդգծում է, որ Թալեաթը հայ և թուրք լրտեսների ու դավաճանների բանակ էր գործի դրել, որպեսզի տեղեկանա Կ.Պոլսի հայության կյանքի մանրամասնություններին: Իսկ մի շարք «ճարպիկներ» էլ, այդ թվում՝ Հմայակ Արամյանցը, ջանում էին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքին համոզել, որ հայերին որևէ վտանգ չի սպառնում⁷¹: Լրտեսներից էր նաև հավատուրաց Հիտայեթը, որը, Թեոդիկի բնորոշմամբ, «անվերջ չարիքներ գործածել պոլսաբնակ ազգայնոց, գրպանը պարարտացնելու միակ տեսլականով»⁷²: Հատկանշական է, որ հայ մտավորականությանը թիրախավորելու նպատակով 1914 թ. սկզբներից ոստիկանական վարչությունում հատուկ բաժին էր ստեղծվել, որ լրտեսների ներկայացրած տվյալների հիման վրա պետք է կազմեր մտավորականների քաղաքական անկետան, բնութագիրը⁷³:

Պատահական չէ, որ երիտթուրքերի կազմակերպած ցեղասպանությունը բաժանվում է երեք հիմնական փուլերի, որոնցից երկրորդը մտավորականության ոչնչացման գործընթացն է, որի հիմնական նպատակն էր ի չիք դարձնել մոտալուտ կոտորածների ժամանակ ինքնակազմակերպման ու ինքնապաշտպանության հնարավոր որևէ փորձ, ինչպես նաև հայությանը զրկել մշակույթից և գիտակրթական ներուժից: Իսկ հայ մտավորականության ոչնչացմանը հետևում է ցեղասպանության երրորդ փուլը, որի ընթացքում սիրիական անապատ են տեղահանվում կանայք, երեխաներն ու ծերերը: Թուրք զինվորները, ոստիկանները, քրդական ավազակախմբերն ու տեղի բնակիչները սպանում են հարյուրհազարավոր մարդկանց: Շատերը մահանում են սովից, համաճարակային հիվանդություններից:

1915 թ. ապրիլի 24-ին Կ.Պոլսում հայ մտավորականների ձերբակալությունը երբեմն դիտարկվում է «Genocide Watch» կազմակերպության նախագահ Գրեգորի Սթենթոնի առաջ քաշած տասը փուլերի շրջանակում⁷⁴՝ ներառվելով 7-րդ՝ ցեղասպանության նախապատրաստման փուլում⁷⁵: Եվ այսպիսով, ստացվում է, որ հայկական վերնախավի և մտավորականության հատուկ թիրախավորումը հատուկ տեղ էր զբաղեցնում

69 Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան*, 56-57:

70 Գոհար Խանումյան, «Սողոմոն Թեփլիրյանը և «Նեմեսիս» գործողությունը: Հատուկ գործի մասին ՀՅԳ 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման 100-ամյակի առթիվ», *Վեմ համահայկական հանդես* 68 no. 4 (2019), 73:

71 Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան*, 56-57:

72 Թեոդիկ, «Ամենուն ցարեցոյցը», 180:

73 Ստեփան Պողոսյան, *Հայոց ցեղասպանության պատմություն* (Երևան, Հայաստան, 2009), հատոր 2, 599:

74 Gregory H. Stanton, “The Ten Stages of Genocide,” <http://genocidewatch.net/genocide-2/8-stages-of-genocide/> ղիտվել է 01.12.2021:

75 The Genocide Education Project, “Ten Stages of Genocide,” 9, https://genocideducation.org/wp-content/uploads/2016/03/ten_stages_of_genocide.pdf, ղիտվել է 01.12.2021:

կայսրության տարածքում բնակվող հայ ժողովրդին ցեղասպանության ենթարկելու և նրանց հայրենիքին տիրանալու Օսմանյան իշխանությունների ծրագրերում: Դրանով է պայմանավորված, որ Օսմանյան կայսրությունում հայ մտավորականների տեղահանություններն ու սպանություններն առանձնակի նշանակություն են ձեռք բերել Հայոց ցեղասպանության հիշողության համատեքստում: Այդ իսկ պատճառով 1915 թ. Կ.Պոլսում հայ մտավորականների ձերբակալության օրը՝ ապրիլի 24-ը, համարվում է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Մտավորականների տեղահանության օրը երբեմն անվանում են նաև «Կարմիր կիրակի»:

Ուշագրավ է, որ արդեն 1919 թ. մարտին Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած արևմտահայ մի խումբ մտավորականների նախաձեռնությամբ Կ.Պոլսում Մեծ եղեռնի զոհերի չորրորդ տարեկիցի կապակցությամբ հիշատակի միջոցառումների կազմակերպման նպատակով ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով: Հանձնախմբի որոշմամբ՝ ոգեկոչման միջոցառումները պետք է իրականացվեին ապրիլի 24-ին, սակայն, հավանաբար հայոց պատրիարքի վատառողջության պատճառով, այն մեկ օրով հետաձգվում է: Եվ 1919 թ. ապրիլի 25-ին Կ.Պոլսի Բերա թաղամասի Ս. Երրորդություն եկեղեցում տեղի է ունենում Հայոց ցեղասպանության զոհերի հոգեհանգստի պատարագ⁷⁶: Արևմտահայ գրող, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Հակոբ Միրունին այս մասին իր հուշերում գրել է. «Մեր սարքած սգատօսը այլևս աանդական դարձաւ: Այն օրէն որդեգրուեցաւ Ապրիլ 24-ը իբր համազգային սուգի խորհրդանշան»⁷⁷:

Այդպես Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օրն առաջին անգամ նշվում է Կ.Պոլսում 1919 թ.՝ դեպքերի չորրորդ տարեկիցին: Դրանից սկսած՝ հայերն ամբողջ աշխարհում նշում են այդ օրը: Սակայն հարկ է նկատել, որ զոհերին նվիրված ոգեկոչումները սգահանդեսների տեսքով միայն 1919-ից չեն սկսվել և դրանից առաջ նույնպես տեղի են ունեցել⁷⁸:

Թուրք ժխտողականներին մեծապես անհանգստացնում է այն փաստը, որ հենց ապրիլի 24-ի իրադարձությունների հետ է կապված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրը և նրանք փորձում են նսեմացնել այս օրվա նշանակությունը⁷⁹: Այս համատեքստում հետաքրքրական է, որ Թուրքիայում Գալիպոլիի (Դարդանեղ, Չանաքքալե) մարտերի տարեկիցը, որը նշվում է ամեն տարի մարտի 18-ին⁸⁰, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցի օրը ստվերելու համար 2015 թ. տեղափոխվում և նշվում է ապրիլի 24-ին⁸¹:

76 «Ոգեկոչման ակունքներում. լրանում է ապրիլ 24-ը որպես սգո և հիշատակի օր նշելու 90-ամյակը», http://www.genocide-museum.am/arm/pr_mrch_31_09.php, դիտվել է 11.11.2021:

77 Նույն տեղում:

78 Հարություն Մարության, «Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա ձևավորումը, զարգացումները, մերօրյա վիճակը (մաս 1)», *Յեղասպանագիտական հանդես* 6, no 1 (2018), 105:

79 Yusuf Sarinay, “What Happened on 24 April 1915?” Marmara University, <https://turksandarmanians.marmara.edu.tr/en/what-happened-on-24-april-1915/>, դիտվել է 10.10.2021:

80 “Turkey marks 105th anniversary of Çanakkale Victory,” 18 March 2020, *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/turkey/turkey-marks-105th-anniversary-of-canakkale-victory/news>, դիտվել է 10.10.2021:

81 Ibrahim Kalin, “Turks, Armenians and the two memories of April 24,” 23 April 2015, *Al Jazeera*, <https://www.aljazeera.com/opinions/2015/4/23/turks-armenians-and-the-two-memories-of-april-24>, դիտվել է 10.10.2021:

Ապրիլի 24-ը որպես Գալիպոլիի ճակատամարտի հիշատակման օր հռչակելու՝ Թուրքիայի նախագահ Էրդողանի որոշման առիթով բրիտանական «The Independent» պարբերականի հոդվածագիր Ռոբերտ Ֆիսկը հատուկ հոդված է հրապարակում՝ «Գալիպոլիի հարյուրամյակը Հայոց ցեղասպանությունը թաքցնելու ամոթալի փորձ է» խորագրով, որում հեղինակը նկատում է, որ Թուրքիայի նման քայլը նպատակ ունի քող գցել Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային սպանությունների հիշողության վրա⁸²:

Լեհաստանում նացիստական Գերմանիայի իրագործած էլիտիցիդը

Լեհաստան ներխուժելուց անմիջապես հետո նացիստական Գերմանիայի իրակա-նացրած «Intelligenzaktion» գործողությունը մտավորականության ոչնչացմանն ուղղված արշավ էր, որով թիրախավորվում է լեհ մտավորականությունը (ուսուցիչներ, քահանաներ, բժիշկներ, այլ նշանավոր անձինք):

1939 թ. աշնանից մինչև 1940 թ. գարուն տևած այս գործողության հետևանքով սպանված 100 հազ. մարդկանցից մոտ 61 հազարը լեհ մտավորականներ էին, որոնց նացիստները քաղաքական թիրախ էին ճանաչել 1939 թ. սեպտեմբերի պատերազմից առաջ՝ 1937-1939 թթ. կազմված մեղադրանքի հատուկ գրքի (Sonderfahndungsbuch Polen) հիման վրա⁸³: Այն կազմել էին Գեստապոն (պետական գաղտնի ոստիկանությունը) և «Zentralstelle IIP Polen» (Կենտրոնական միավոր IIP-Լեհաստան) ստորաբաժանումը (նախապատերազմական Լեհաստանում բնակվող գերմանական փոքրամասնության որոշ ներկայացուցիչների օգնությամբ) գերմանական ներխուժումից երկու տարի առաջ: Այն 61 հազ. անունից բաղկացած այբբենական ցուցակ⁸⁴ էր: Լեհաստանի վրա գերմանական ներխուժմանը հետևելու էր նույնականացումը, որից հետո ցուցակագրված լեհերը պետք է անմիջապես գնդակահարվեին: Այն իրականացվում էր լեհ ժողովրդի բնաջնջման գործողությունների շրջանակներում (ծածկագրային անվանումը՝ «Թանենբերգ գործողություն» (գերմ.՝ Unternehmen Tannenberg)), որն էլ իր հերթին «Օպ» գլխավոր պլանի մասն էր⁸⁵:

Հատկապես հայտնի է «Intelligenzaktion Pommern» նացիստական գործողությունը, որի նպատակն էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբին ոչնչացնել լեհ մտավորականությանը Պոմերանյան վոյեվոդությունում և հարակից այլ տարածքներում: Միայն 1939 թ. աշնանն այս գործողության շրջանակում սպանվում է 23 հազ. լեհ⁸⁶:

82 Robert Fisk, “The Gallipoli centenary is a shameful attempt to hide the Armenian Holocaust,” 19 January 2015, *Independent*, <https://www.independent.co.uk/voices/comment/the-gallipoli-centenary-is-a-shameful-attempt-to-hide-the-armenian-holocaust-9988227.html>, դիտվել է 10.10.2021:

83 Jan Moor-Jankowski, “Holocaust of Non-Jewish Poles During WWII,” Archived 16 May 2016 at the Wayback Machine Polish American Congress, Washington, <https://web.archive.org/web/20160516004415/http://www.pacwashmetrodiv.org/events/holoc04/moor-jankowski.htm>, դիտվել է 11.10.2021:

84 *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, wstęp i opracowanie Grzegorz Bębniak, (Katowice: Warszawa, 2019).

85 Krystyna Teller, “Intelligenzaktion...,” February 6, 2018, <https://www.polishnews.com/intelligenzaktion>.

86 Jan Moor-Jankowski, “Holocaust of Non-Jewish Poles During WWII,”

Մտավորականության թիրախավորումը շարունակվում է նաև «AB-Aktion» (Außerordentliche Befriedungsaktion)⁸⁷ գործողության ընթացքում: «AB-Aktion»-ը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում լեհ մտավորականությանը ոչնչացնելու ծածկագիրն էր, որը մշակել և վերահսկել են օկուպացված լեհական տարածքների գեներալ-նահանգապետ Հանս Ֆրանկը և նրա տեղակալ Արթուր Զեյս-Ինկվարտը: Գործողությունն անցկացնելու որոշումն ընդունվել էր դեռևս 1939 թ. սեպտեմբերին⁸⁸:

1939 թ. «Sonderaktion Krakau» (Հատուկ գործողություն Կրակով) ծածկագրով նացիստները ձեռնամուխ են լինում Կրակովի համալսարանի պրոֆեսորների ոչնչացման գործընթացին: Նույն թվականի նոյեմբերի 6-ին պրոֆեսորադասախոսական կազմին հրավիրում են հանդիպման՝ քննարկելու համալսարանի ճակատագիրը, և ձերբակալում: Ձերբակալված 183 պրոֆեսորներ և ակադեմիական անձնակազմի այլ ներկայացուցիչներ ուղարկվում են Զաքսենհաուզենի և Դախաուի համակենտրոնացման ճամբարներ, որտեղ էլ նրանցից շատերը սպանվում են⁸⁹ :

1940 թ. ընթացքում նացիստական ստորաբաժանումները Լեհաստանի խոշոր քաղաքներում ձերբակալում են մոտ 30 հազ. լեհի: Ձերբակալվածները պահվում էին մի շարք բանտերում, որտեղ նրանց դաժան հարցաքննության էին ենթարկում նացիստ պաշտոնյաները: Վարշավայի, Կրակովի, Ռադոմի, Կելցեի, Նովի Սաչի, Տարնոուի, Լյուբլինի և Վինիչի բանտերում որոշ ժամանակ մնալուց հետո ձերբակալվածները տեղափոխվում են նացիստական համակենտրոնացման ճամբարներ, հատկապես Օսվենցիմ, ինչպես նաև Զաքսենհաուզեն և Մաութհաուզեն նորաստեղծ ճամբարներ: Լեհ մտավորականության մոտ 3500 ներկայացուցիչ մահապատժի է ենթարկվում զանգվածային սպանությունների վայրերում՝ Վարշավայի մերձակայքում գտնվող Պավլիթիում, Ֆիրլեչում, Ռադոմին հարակից Վինցենտինովում և Սկարժիսկո-Կամինսկայի մոտ գտնվող Բլիժին անտառում⁹⁰:

Գերմանիայի նախաձեռնած՝ մտավորականների ոչնչացման արշավի վառ օրինակ է նաև 1941 թ. հուլիսին Լվովի լեհ մտավորականության, մասնավորապես Լվովի համալսարանի մոտ 45 գիտնականի և մանկավարժի սպանությունը, որը հայտնի է որպես Լվովի պրոֆեսորների սպանություն⁹¹:

Խնդիրն այն է, որ գերմանացիները հաշվի էին առնում այն հանգամանքը, որ միջ-

---

<http://www.warsawuprising.com/paper/jankowski1.htm>, դիտվել է 11.10.2021:

87 Թ-արգմ.՝ Արտակարգ խաղաղեցման գործողություն:

88 Сергей Воропаев, Альберт Егизаров, *Энциклопедия Третьего Рейха* (Москва: Локид-Миф, 1996), 11.

89 Patrice M. Dabrowski, Poland: The First Thousand Years (DeKalb: Northern Illinois University Press), 409; Yagelonian University in Krakow, “80th Anniversary of Nazi Sonderaktion Krakau,” https://en.uj.edu.pl/en_GB/news/-/journal_content/56_INSTANCE_SxA5QO0R5BDs/81541894/143861139, դիտվել է 02.11.2021:

90 Shoah Resource Center, The International School for Holocaust Studies, “AB-Aktion,” https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205710.pdf, դիտվել է 10.10.2021:

91 Zygmunt Albert, “The Murder of Lwów Professors by German Authorities in July 1941,” https://www.lwow.com.pl/Lwow_prof.html, դիտվել է 05.10.2021; Zygmunt Albert, *Każn profesorów lwowskich, lipiec 1941: studia oraz relacje i dokumenty* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1989).

պատերազմական ժամանակաշրջանում Լվովը Լեհաստանի մշակութային և գիտական կարևոր կենտրոններից էր: Հատկապես հայտնի էին Լվովի Յան Կազիմիրի համալսարանը⁹² և Լվովի պոլիտեխնիկական համալսարանը: Վարչավայից հետո Լվովը Լեհաստանում երկրորդ խոշոր գիտահետազոտական կենտրոնն էր⁹³:

Լեհ հասարակությանը ինտելեկտուալ կյանքի բոլոր ձևերից զրկելու նպատակով գերմանական քաղաքականությունը ներառում էր նաև լեհական արվեստի, ճարտարապետության և թանգարանային հավաքածուների ոչնչացումը. արվեստի ամենաթանկարժեք գործերն ուղարկվում են Գերմանիա⁹⁴:

Լեհ մտավորականությանը ոչնչացնելով՝ նացիստական Գերմանիան նպատակ ուներ ոչնչացնել բոլոր այն մարդկանց, որոնք կարող էին դիմադրություն կազմակերպել և սպառնալիք դառնալ նացիստական նպատակների իրականացման ճանապարհին, ինչը ենթադրում էր լեհական պետության գերմանացում⁹⁵: Ադոլֆ Հիտլերի դիտարկմամբ՝ լեհ մտավորական վերնախավն իր մեջ կարող էր թաքցնել ապագա լեհական դիմադրության սերմերը⁹⁶: Պատահական չէ, որ 1940 թ. հոկտեմբերի 2-ի ելույթում Հիտլերը հայտարարում էր, որ լեհ մտավորականության բոլոր ներկայացուցիչները պետք է սպանվեն⁹⁷: Ըստ ցեղասպանագետ պրոֆեսոր Քոլին Թաթթի՝ Հիտլերը ձգտում էր քանդել լեհական ազգային պետությունը մտավորականության ցեղասպանության միջոցով՝ չնայած որ դրա հետևանքով բնակչության 90 տոկոսը ողջ էր մնում⁹⁸:

Էլիտիցիդի այլ օրինակներ. Տիրեթ, Կամբոջա

Պատմաբան Ադամ Ջոնսն էլիտիցիդի օրինակ է համարում Չինաստանի գործադրած ճնշումները 1959 թ. Տիրեթում բարձրացված ապստամբության վրա, որը միտված էր տիրեթական բնակչության առավել կրթված հատվածի և առաջնորդների թիրախավորմանը⁹⁹: Չինական իշխանությունների նախաձեռնած գործողությունների հետևանքով հազարավոր տիրեթցիներ են սպանվում, իսկ տասնյակ հազարավորներն էլ

92 1939 թ. Լվովում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո համալսարանը կոչվել է ուկրաինացի գրող, բանաստեղծ, գիտնական, հրապարակախոս Իվան Ֆրանկոյի անունով:

93 Józef Krętosz “Likwidacja kadry naukowej Lwowa w lipcu 1941 roku,” w *Niezwykła więź Kresów Wschodnich i Zachodnich*, eds. Krystyna Heska-Kwaśniewicz, Alicja Ratuszna & Ewa Żurawska (Katowice: Uniwersytet Śląski 2012), 13.

94 Mateusz Gniazdowski, “Damages Inflicted on Poland by the Germans during the Second World War: An Outline of Research and Estimates,” in *Polish-German Relations and the Effects of the Second World War*, ed. Witold Góralski (Warszawa: Polish institute of international affairs, 2006), 14.

95 Piotr Madajczyk, Grzegorz Motyka, Wanda Jarzabek, Mariusz Zajączkowski, Tomasz Stryjek, Joanna Szymoniczek, *Social Engineering in Central and South-East Europe in the Twentieth Century Reconsidered* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2017), 97.

96 Gniazdowski, “Damages Inflicted on Poland,” 14.

97 Dabrowski, *Poland*, 409.

98 Colin Tatz, *With Intent to Destroy: Reflecting on Genocide* (London/New York: Verso, 2003), 19.

99 Adam Jones, *Genocide: A Comprehensive Introduction* (London and New York: Routledge, 2017), 356.

ստիպված են լինում փախչել, այդ թվում՝ նաև Դալայ Լաման¹⁰⁰:

Տիրեթում վերացվում են տեղի կառավարական և կրթական հաստատությունները¹⁰¹: Տիրեթյան գրեթե բոլոր վանքերն ավերվում են: Ընդհանուր առմամբ, նկատի էր առնվում այն հանգամանքը, որ Տիրեթում վանականությունը զանգվածային երևույթ էր: Միայն խոշոր վանական կենտրոններում բնակվում էր մինչև 10 հազար վանական¹⁰²: Եվ տարբեր գնահատականների համաձայն՝ 1950-ականներին վանականները կազմում էին Տիրեթում ապրող տղամարդկանց 20-30 տոկոսը¹⁰³: Ըստ Պանչեն Լամայի¹⁰⁴ ներկայացրած տվյալների՝ միայն 110 հազար տիրեթցի վանական մահանում է հալածանքներից, իսկ հարյուրհազարավոր մարդիկ ստիպված են լինում դավանափոխվել (անցնել աշխարհիկ կյանքի)¹⁰⁵:

Հարկ է նկատել, որ մտավորականության ոչնչացումն առանցքային տեղ է գրադեցրել Կամբոջայում 1975-1979 թթ. իրագործված ցեղասպանության ժամանակ, որի ընթացքում գաղափարախոսությունը կարևոր դեր էր կատարում: Պոլ Պոտը և Կամբոջայի կոմունիստական կուսակցության հոսանքներից Կարմիր կիներները նպատակ ունեին Կամբոջային վերադարձնել Կիներների կայսրության «առասպելական անցյալը», կանգնեցնել օտարերկրյա օգնության և արևմտյան մշակույթի ազդեցությունը ու վերադարձնել պետությանը ագրարային սոցիալիզմը: Հենց նրանց պատկերացրած գաղափարական շրջանակներում էր տեղավորվում մտավորականության դեմ սկսված արշավը: Եվ այն անձինք, որոնց Կարմիր կիներները դիտարկում էին որպես մտավորականներ, հայտնվում էին ցեղասպանական գործողությունների թիրախում: Այդպես թիրախավորվում են բժիշկները, փաստաբանները, ուսուցիչները, նույնիսկ մարդիկ, որոնք ակնոց էին դնում կամ օտար լեզու գիտեին¹⁰⁶:

Սակայն պարադոքսալ է, որ այսպիսի գործողությունները համակարգում էին հենց Կարմիր կիներների առաջնորդները, որոնցից շատերը բարձրագույն կրթություն ստացած անձինք էին¹⁰⁷ և այլ կրթված մարդկանց տեսնում էին որպես պետության

100 Nicole Ng, “Tibet uprising 60 years on: The fight continues,” *Deutsche Welle*, 09 March 2009, <https://www.dw.com/en/memories-of-1959-fleeing-from-tibet-with-the-dalai-lama/a-5213673>, դիտվել է 10.10.2021:

101 Maura Moynehan, “Genocide in Tibet,” *The Washington Post*, 25 January 1998, <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1998/01/25/genocide-in-tibet/27c0891c-57f1-4a7c-b873-a1071d93cbfd/>, դիտվել է 10.10.2021:

102 Melvyn C. Goldstein, *A History of Modern Tibet, Volume 4: In the Eye of the Storm, 1957-1959* (Berkeley: University of California Press, 2019), 3.

103 Melvyn C. Goldstein, “Tibetan Buddhism and Mass Monasticism,” դիտվել է 01.11.2021:

104 Պանչեն Լաման տիրեթական բողոքայականության Գելուգ դպրոցում Դալայ Լամայից հետո երկրորդ լաման է՝ կրոնական ուսուցիչը:

105 Ding Ziling & Jiang Peikun, “Tibetans’ Rights and Chinese Intellectuals’ Responsibility,” in *Tibet Through Dissident Chinese Eyes: Essays on Self-Determination*, eds. Cao Changching and James D. Seymour (New York: M. E. Sharpe, 1998), 31.

106 “Khmer Rouge: Cambodia’s years of brutality,” 16 November 2018, *BBC*, <https://www.bbc.com/news/world-asia-pacific-10684399>, դիտվել է 01.11.2021:

107 Օրինակ՝ Կարմիր կիներների առաջնորդ Պոլ Պոտը կրթություն էր ստացել Ֆրանսիայում՝ Փա-

պոտենցիալ թշնամի և կոռումպացված դասի անդամներ: Նրանք նաև կարծում էին, որ կրթված մարդիկ Կամբոջան դարձրել են արտասահմանյան երկրների խամաճիկը: Եվ պատահական չէ, որ կրթվածներից, մտավորականներից շատերը հատուկ թիրախավորումից խուսափելու համար ստիպված էին անգրագետ ձևանալ: Նրանք կարող էին գոյատևել՝ միայն իրենց գիտելիքներն ու մասնագիտությունները թաքցնելով: Այնուամենայնիվ, հազարավոր ուսուցիչներ և դասախոսներ չեն կարողանում խուսափել մահից¹⁰⁸:

Մտավորականության ոչնչացման արշավի իրագործման հարցում Կարմիր կիներներն ամենայն հավանականությամբ հաշվի էին առնում նաև այն հանգամանքը, որ հասարակությանը զրկելով մտավոր ներուժից՝ կարող էին ավելի վերահսկելի դարձնել, որպեսզի իրենց վարած կամայական քաղաքականության նկատմամբ դիմադրական գործընթացներ տեղի չունենային: Սակայն հարկ է նկատել, որ Կամբոջայում մտավորականների ոչնչացման գործընթացն այնպիսի ծանր հետևանքներ է ունեցել, որ մինչ օրս երկրի կրթական համակարգում զգացնել է տալիս¹⁰⁹:

Եվ բավական ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ մասնագիտական վերնախավի այն քիչ ներկայացուցիչների մեծամասնությունը, որ կարողացել էր ողջ մնալ ցեղասպանության իրագործման ժամանակ, հեռանում է երկրից Պոլ Պոտի կառավարման ավարտից հետո: Օրինակ՝ 1970-ականների սկզբին Կամբոջայում որակավորված 450 բժիշկներից միայն 43-ն է մնում երկրում: 1983 թ. սեպտեմբերի զեկույցում ներկայացված են Պոլ Պոտի իշխանության օրոք սպանվածների հետևյալ թվերը՝ 594 բժիշկ, դեղագործ և ատամնաբույժ, 675 իրավաբան և պրոֆեսոր, 18000 ուսուցիչ, 10550 ուսանող, 191 լրագրող և 1120 արվեստագետ¹¹⁰:

Կարմիր կիներների թիրախավորման տակ են հայտնվում նաև վանականները: Նրանցից 25168-ը սպանվում է: Եթե մինչ Պոլ Պոտի կառավարումը կար մոտ 50000 վանական, ապա կառավարման ավարտից հետո միայն 800-1000-ն է Կամբոջայում գտնվող տաճարներ վերադառնում, թեև մյուսները դեռևս Թաիլանդի փախստականների ճամբարներում էին¹¹¹:

Կարմիր կիներների իրականացրած մտավորականների ոչնչացումը և նրանց թիրախավորումը մեծապես կապված է հակամտավորականության (antintellectualism) փիլիսոփայական վարդապետության հետ, որը բանականությանը ստորադաս տեղ է հատկացնում կամ ժխտում իրերի իրական բնույթը հասկանալու ունակությունը¹¹²: Այլ

րիզի համալսարանում՝ մասնագիտանալով ռադիոէլեկտրոնիկայի ոլորտում:

108 *A History of Democratic Kampuchea (1975-1979)* (Documentation Center of Cambodia (DC-Cam): Phnom Penh, 2007), 44.

109 Annie Dale, “The Violence of Cambodia’s Past Threatens Educational Dreams Today,” 27 June 2013, <https://berkeleycenter.georgetown.edu/posts/the-violence-of-cambodia-s-past-threatens-educational-dreams-today>, դիտվել է 10.11.2021:

110 Tom Fawthrop, Helen Jarvis, *Getting Away with Genocide?: Elusive Justice and the Khmer Rouge Tribunal* (London/Ann Arbor, MI: Pluto Press, 2004), 15-16.

111 Նույն տեղում:

112 Hugh Holman, *A Handbook to Literature* (Indianapolis: ITT Bobbs-Merrill, 1985), 27.

կերպ ասած՝ այդպիսի գաղափարական մոտեցմամբ՝ անվստահություն և թշնամանք է սերմանվում մտավորականության և մտավոր աշխատանքի նկատմամբ:

Բուրունդիում տեղի ունեցած էլիտիցիդը

1972 թ. Բուրունդիում իրականացված զանգվածային սպանությունները, որոնք «Ikiza»¹¹³ անվանումն են ստացել, հաճախ բնութագրվում են որպես Աֆրիկայի Մեծ լճերի շրջանում տեղի ունեցած առաջին ցեղասպանությունը:

1966 թ. Բուրունդիում միապետությունը վերանում է, և դրա փոխարեն ստեղծվում է Բուրունդիի Հանրապետությունը: Թուօսի կառավարության ձևավորմամբ այս էթնիկ խմբի ներկայացուցիչները սկսում են գերիշխող դերակատարություն ունենալ բանակում և կառավարությունում, իսկ հույությունների մասնակցությունը պետական ինստիտուտներում երկրորդական պլան է մղվում: Օրինակ՝ 1967 թ. ինը նահանգապետերից միայն մեկն էր հույժո¹¹⁴: Հույությունների դուրս մղումը պետական հաստատություններից դառնում է 1972 թ. Բուրունդիում տեղի ունեցած զանգվածային սպանությունների հիմնական պատճառներից մեկը:

Դժգոհություններն ավելի են խորանում այն ժամանակ, երբ որ 1965 թ. օրենսդիր մարմնի ընտրություններում հույություններին հաջողվում է լիակատար վերահսկողություն հաստատել խորհրդարանում¹¹⁵: 1972 թ. ապրիլի 27-ին ժանդարմերիայի հույժո անդամներն ապստամբություն են սկսում լճափնյա Ռումոնգ և Նյանգա-Լակ քաղաքներում ու հայտարարում Մարտյագոյի Հանրապետություն ստեղծելու մասին: Ռումոնգում և Նյանգա-Լակում զինապահեստների վերահսկողությունը վերցնելուց հետո ապստամբները սկսում են սպանել իրենց հանդիպած յուրաքանչյուր թուօսի, ինչպես նաև այն հույություններին, որոնք հրաժարվում են միանալ իրենց¹¹⁶:

Մայիսի 30-ին ռազմական դրություն հայտարարելուց հետո նախագահ Միկոմբե-բոն անհապաղ ռազմական օգնություն է խնդրում Զաիրի նախագահ Մորուտոից: Օդանավակայանը պահող Զաիրի դեսանտայինների հետ Բուրունդիի բանակը շարժվում է երկրի շրջաններ¹¹⁷: Միշել Միկոմբեբոյի գլխավորած թուօսիական կառավարությունը ռազմական ուժերն օգտագործում է հույժո ապստամբների դեմ պայքարելու և ցեղասպանություն իրականացնելու համար՝ սպանելով հույժո մեծամասնության թիրախավորված անդամներին:

Հույժո խաղաղ բնակիչների սարսափելի սպանող շարունակվում է մինչև օգոստոս ամիսը, և գրեթե յուրաքանչյուր կրթված հույժո սպանվում կամ արքայրվում է: Մի քա-

113 Բանտու լեզվախմբի կիրունդի լեզվից թարգմանվում է՝ աղետ, պատուհաս, արհավիրք:

114 René Lemarchand, “The Burundi Killings of 1972,” *Online Encyclopedia of Mass Violence*, 2008, <http://migs.concordia.ca/documents/The-Burundi-Killings-of-1972Lemarchand.pdf>, դիտվել է 20.10.2021:

115 Israel W. Charny, *Encyclopedia of Genocide*, Vol. 1 (Santa Barbara: ABC-CLIO, 1999), 510.

116 René Lemarchand, “The Burundi Genocide,” in *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, eds. Samuel Totten, William S. Parsons, Israel W. Charny (New York, London: Routledge, 2004), 324-325.

117 Նույն տեղում, 325:

նի ամսվա ընթացքում սպանվում է մինչև 150 հազ. մարդ (հիմնականում հույժ), որ կազմում էր բնակչության շուրջ հինգ տոկոսը: Սակայն տվյալներ են շրջանառվում, որ ավելի մեծ թվով զոհեր են գրանցվել՝ 150-300 հազ.¹¹⁸:

Այս իրադարձությունների ժամանակ հատուկ թիրախավորվում է հույժու վերնախավը՝ պայմանավորված նրա ներկայացուցիչների զբաղեցրած հասարակական դիրքով, ունեցած գումարով ու կրթությամբ: Հույժու դպրոցականների ու ուսանողների մի ամբողջ սերունդ ոչնչացվում է¹¹⁹: Այսինքն՝ ոչնչացվում է նաև պոտենցիալ էլիտան:

Եկեղեցին նույնպես հարվածի տակ է հայտնվում: Հունիսի սկզբին «New York Times»-ի լրագրող Մարվին Հոուն, Բուժումբուրայից գեկուցելով, նշել է, որ «ասում են, թե սպանվել են տասներկու հույժու քահանա և հազարավոր բողոքական հովիվներ, դպրոցների տնօրեններ և ուսուցիչներ»¹²⁰:

Թուրքիների վերահսկողության տակ գտնվող կառավարությունը համարում էր, որ կաթոլիկ եկեղեցին հույժուներին ձեռնառու քաղաքականություն է վարում, ուստի կառավարության գործողությունների հետևանքով կաթոլիկ եկեղեցին ևս ճնշումների է ենթարկվում¹²¹:

Դեպքերի ժամանակակից Ռոջերը Վիլյամսը Նյու Յորքում հրապարակվող «World» ամսագրում նշում է. «Մինչ աշխարհն այլ տեղ է նայում, կենտրոնական Աֆրիկայի մի փոքրիկ երկիր «ընտրողական ցեղասպանությամբ» ոչնչացնում է ընդդիմադիր վերնախավին»¹²²:

Եվ քանի որ թուրքիները կանխամտածված արշավ էին սկսել հույժու էլիտային ոչնչացնելու համար, տեղի ունեցած իրադարձությունները որակվում են որպես «ընտրողական ցեղասպանություն» (selective genocide)¹²³:

Բուրունդիական սփյուռքի ներկայացուցիչ Պիտեր Տարատարան Բուրունդիում տեղի ունեցած իրադարձությունները դիտարկում է որպես «ընտրողական ցեղասպանություն» (սպանություններ, որոնց ժամանակ օգտագործվում են հույժու էլիտայի, քահանաների, ուսանողների, գործարարների ցուցակները) և մտավոր ցեղասպանություն¹²⁴: Իսկ պատմաբան Ադամ Ջոնսը կարծում է, որ Բուրունդիի ցեղասպանությունը դասական էլիտիցիդ էր՝ ուղղված կրթված տարրի ոչնչացմանը: Թեև շատ հույժու կանայք

118 Lemarchand, "The Burundi Killings of 1972."

119 Reginald Kay, *Burundi since the genocide* (Minority Rights Group, 1987), Report No. 20, 13.

120 Marvin Howe, "Slaughter in Burundi: How Ethnic Conflict Erupted," *New York Times*, 11 June 1972, <https://www.nytimes.com/1972/06/11/archives/slaughter-in-burundi-how-ethnic-conflict-erupted-slaughter-in.html>, դիտվել է 23.11.2021:

121 Amy McKenna, ed., *The History of Central and Eastern Africa (Britannica Guide to Africa)* (New York: The Rosen Publishing Group, 2011), 27.

122 Roger Williams, "Slaughter in Burundi," *World*, 21 November, 1972, 20.

123 Rene Lemarchand and David Martin, *Selective Genocide in Burundi* (London: Minority Rights Group, 1974).

124 "Preliminary Conference Program, The Thirteenth Meeting of the International Association of Genocide Scholars 9th – 13th July 2017," The University of Queensland, Brisbane, Australia, <https://law.uq.edu.au/files/25595/IASG2017%20Preliminary%20Program%20-%20Full%20%28170527%29.pdf>, դիտվել է 12.11.2021:

նույնպես սպանվում են, սակայն հիմնական թիրախը (կրթված) հույու տղամարդիկ էին. այն դասական գենդերցիդ էր նրանց դեմ¹²⁵:

Բանգլադեշում տեղի ունեցած էլիտիցիդը

Մտավորականության ոչնչացումն ուղեկցել է նաև 1971 թ. Բանգլադեշում Պակիստանի իրագործած ցեղասպանությանը: Պակիստանի պետության ձևավորումից հետո Արևելյան Պակիստանի (Բանգլադեշի) բնակչության հանդեպ կենտրոնական կառավարությունը խտրականության էր դնում, որը տեսանելի էր հատկապես լեզվի ու մշակույթի բնագավառում: Բենգալացիների դժգոհությունը վերածվում է բողոքի շարժման, որը ղեկավարում էին մտավորականները: Հենց դրանով էր պայմանավորված մտավորականությանը թիրախավորելու Պակիստանի գործելակերպը:

1971 թ. մարտի 25-ին պակիստանյան բանակը, սկսելով «Լուսարձակ»¹²⁶ գործողությունը, հարձակվում է Դաքքայի համալսարանի վրա այնտեղ գտնվող մտավորականներին ոչնչացնելու նպատակով¹²⁷: Միայն մարտի 25-ին նրանք սպանում են 200-ից ավելի ուսանողի, 10 դասախոսի և 12 աշխատակցի¹²⁸: Մարտի 25-27-ն ընկած ժամանակահատվածում պակիստանցի զինվորականները Դաքքայի համալսարանի դասախոսներից շատերին սպանում են հենց բնակարաններում¹²⁹:

Պակիստանի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունն այդպիսով նպատակ ուներ սպանել բոլոր հայտնի մտավորականներին և արհեստավարժ մասնագետներին բանգլադեշցիներին գիտական և մասնագիտական ներուժից զրկելու համար:

Դաքքայի համալսարանի վրա հարձակման լուրն արագ տարածվում է Բանգլադեշում՝ ավելի բորբոքելով երկրում առկա հակապակիստանյան տրամադրությունները: «Լուսարձակ» գործողության սկսվելուց հետո՝ արդեն մարտի 26-ին, բենգալական «Ավամի լիգայի»¹³⁰ առաջնորդ Շեյխ Մուիջիբուր Ռահմանը հայտարարում է Բանգլադեշի անկախությունը հռչակելու մասին¹³¹: Դրանից հետո Բանգլադեշում սկսվում է

125 Adam Jones, “The Great Lakes Genocides: Hidden Histories, Hidden Precedents,” in *Hidden Genocides: Power, Knowledge, Memory*, ed. Alexander Laban Hinton, Thomas La Pointe, Douglas Irvin-Erickson (New Brunswick: Rutgers University Press, 2013), 133.

126 Բենգալական ազգայնական շարժումը զսպելու նպատակով Բանգլադեշում Պակիստանի բանակը 1971 թ. մարտին իրականացրած պլանավորված ռազմական գործողության ծածկանունը: Sten Ganguly, *Sumit Conflict Unending: India-Pakistan Tensions Since 1947* (New York: Columbia University Press, 2002), 60:

127 “Telegram 978 From the Consulate General in Dacca to the Department of State, 29 March 1971, 1130Z,” US Department of State, <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/48049.pdf>, դիտվել է 23.11.2021:

128 Maloy Dutta, “Pak Army killed 200 students, 10 teachers at DU on March 25,” 25 March 2015, <https://www.observerbd.com/2015/03/25/79918.php>, դիտվել է 23.11.2021:

129 Rafiqul Islam, “Massacre of the Bengali intellectuals in 1971,” *Dhaka Tribune*, December 14, 2019, <https://www.dhakatribune.com/magazine/arts-letters/2019/12/14/massacre-of-the-bengali-intellecuals-in-1971>, դիտվել է 23.11.2021:

130 Ավամի լիգան (այլ կերպ՝ Բանգլադեշի ժողովրդական լիգա) Բանգլադեշի ձայնակենտրոն քաղաքական կուսակցություններից է, որը հիմնադրվել է 1949 թ. Արևելյան Պակիստանում:

131 “বিদ্যুৎ দে, “বঙ্গবন্ধুর স্বাধীনতা ঘোষণার টেলিগ্রাফিক বার্তা,” *BDNews24*, 31 March 2017,

դիմադրական պայքարը: Եվ ուշագրավ է, որ դիմադրության առաջնորդները Ավամի լիզայի քաղաքական գործիչներն էին, բենգալացի քաղաքացիական վարչակազմը, ոստիկանությունը, բանակը, ուսանողները և մտավորականները¹³², ինչը մեծապես անհանգստացնում էր Պակիստանի իշխանություններին: Դաքքան դառնում է պակիստանյան բանակի և Բանգլադեշի անկախության համար պայքարող ջոկատների հիմնական ռազմադաշտը:

1971 թ. նոյեմբերին Հնդկաստանը գորքեր է ուղարկում՝ հինդուիստներին և բենգալացիներին ցեղասպանությունից պաշտպանելու: Եվ նույնիսկ պատերազմի վերջին շաբաթվա ընթացքում, երբ արդեն պարզ էր, որ Պակիստանը պարտվել է, և Բանգլադեշում անկախ պետության ստեղծումն անխուսափելի է, պակիստանյան բանակը սկսում է հատուկ ջանքեր գործադրել ավելի շատ բանգլադեշցի մտավորականների և էլիտայի ներկայացուցիչների ոչնչացնելու ուղղությամբ¹³³: Թերևս այսպիսի գործելակերպ որդեգրելու հանգամանքը պայմանավորված էր նաև Բանգլադեշի նկատմամբ պակիստանյան իշխանությունների ատելության մեծ չափաբաժնով: Այդ սպանողը հատկապես ինտենսիվ բնույթ է ստանում 1971 թ. դեկտեմբերի 12-14-ն ընկած ժամանակաշրջանում, երբ մեծ թվով մտավորականների ու մասնագետների դուրս են հանում իրենց տներից և սպանում¹³⁴: Այդ իսկ պատճառով ամեն տարի դեկտեմբերի 14-ը Բանգլադեշում նշվում է որպես նահատակված մտավորականների օր¹³⁵:

Ամերիկացի հետազոտող պրոֆեսոր Ռուդոլֆ Ռումելը 1997 թ. հրատարակած «Դեմոցիդի»¹³⁶ վիճակագրություն. ցեղասպանություններն ու զանգվածային սպանությունները՝ 1900 թ.-ից սկսած» վերնագրով իր աշխատության մեջ ընդգծում է, որ պակիստանյան գեներալիտետը պլանավորել էր սպանել Բանգլադեշի մտավորական,

---

<https://opinion.bdnews24.com/bangla/archives/46455>, դիտվել է 26.11.2021:

132 Rounaq Jahan, “Genocide in Bangladesh” in *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, eds. Samuel Totten, William Parsons, Israel Charney (New York, London: Routledge, 2004), 300.

133 Philip Hensher, “The war Bangladesh can never forget,” *The Independent*, 19 February 2013, <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/war-bangladesh-can-never-forget-8501636.html>, դիտվել է 23.11.2021:

134 Rounaq Jahan, “The Bangladesh Genocide,” in *Teaching about Genocide: Issues, Approaches, and Resources*, ed. Samuel Totten (Greenwich: Information Age Publishing, 2004), 148.

135 “Bangladesh pays solemn tribute to martyred intellectuals of 1971,” *Dhaka Tribune*, 14 December 2020, <https://www.dhakatribune.com/bangladesh/2020/12/14/pm-pays-tributes-to-martyred-intellectuals-2>, դիտվել է 23.11.2021:

136 Ռուդոլֆ Ռումելը կիրառության մեջ է դրել «դեմոցիդ» (democide) եզրույթը, որը կազմված է հունարեն «demos» (հին հուն.՝ δῆμος) բառից, որ նշանակում է ժողովուրդ, և լատիներեն «caedere» բառից, որ նշանակում է սպանել: Դեմոցիդի համար անհրաժեշտ և բավարար պայման է, որ կառավարությունը դիտավորյալ սպանի անգեն մարդու կամ մարդկանց: Սակայն, ի տարբերություն ցեղասպանության հայեցակարգի, այն սահմանափակվում է միայն դիտավորյալ սպանությամբ: Ըստ Ռումելի՝ դեմոցիդը ներառում է կառավարության կազմակերպած ցանկացած սպանություն, այդ թվում՝ ցեղասպանություն, պոլիտիցիդ և զանգվածային սպանություն: Ավելի մանրամասն տե՛ս Rudolph Rummel, “Definition of Democide,” <https://www.hawaii.edu/powerkills/DBG.CHAP2.HTM>, դիտվել է 14.10.2021: Տե՛ս նաև Rudolph Rummel, *Death by Government* (New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 1994), 31-43.

մշակութային և քաղաքական էլիտային¹³⁷:

Հատկանշական է, որ Բանգլադեշում մտավորականների խեղճան ծրագիրը կազմել էր առնվազն 10 հոգուց բաղկացած մի խումբ: Տարածված կարծիք կա, որ դեկտեմբերի 14-ի սպանությունները կազմակերպել է գեներալ մայոր Ռաո Ֆարման Ալին, որն Արևելյան Պակիստանի նահանգապետի ռազմական խորհրդականն էր: Պատերազմի ավարտից հետո նահանգապետարանում թողած նրա օրագրի էջում հայտնաբերվել է մտավորականների ցուցակ: Նման ցուցակի առկայությունը հաստատել է նաև անձամբ Ֆարման Ալին՝ միաժամանակ հերքելով, թե ցեղասպանություն իրագործելու մտադրություն են ունեցել¹³⁸:

Կուշտիայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռաշիդ Ասկարին նշում է, որ որոշ անսկզբունքային մտավորականներ, ինչպես նաև համալսարանականներ, որոնք դեմ էին Բանգլադեշի ազատագրական պայքարին, օգնում էին պակիստանյան բանակին գտնել մտավորականներին¹³⁹: Ենթադրվում է, թե ցուցակը, որը պարունակում էր բենգալացի մտավորականների անունները և հասցեները, կազմվել էր դեռևս 1970 թ. աշնանը: Թիրախավորված մտավորականներից բացի՝ պակիստանյան բանակը սպանում էր նաև նրանց ընտանիքի անդամներին¹⁴⁰:

1971 թ. մարտի 28-ին Դաքայում ԱՄՆ գլխավոր հյուպատոս Արչեր Բլոուդի «Ընտրողական ցեղասպանություն» (Selective Genocide) վերնագրով զեկույցը ևս մատնանշում է մտավորականների ընտրողական սպանության առաջին դեպքերի մասին¹⁴¹: Մարտի 30-ին Բլոուդը «Սպանություններ համալսարանում» հաղորդման մեջ նշում է. «Նրանք [դասախոսները] կարծում էին, որ ենթակա են վերացման»¹⁴²:

Եվ միայն տարիներ հետո՝ 1993 թ., Բանգլադեշի կառավարությունը որոշում է Դաքայի Ռայեր Բազար (Rayer Bazaar) վայրում, որտեղ տեղի է ունեցել մտավորականների սպանողը, 1971 թ. Բանգլադեշի ազատագրական պատերազմի ընթացքում զոհված մտավորականներին նվիրված հուշարձան կառուցել¹⁴³, որը նախագծում են ճարտարապետներ Ֆարիդ Ուդդին Ահմեդն ու Ջամի ալ Շաֆին: Կառուցումն ավարտ-

---

137 Rudolph Rummel, *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900* (University of Virginia, and Rutgers University: Transaction Publishers, 1997), 153:

138 Banglapedia - the National Encyclopedia of Bangladesh, "Killing of Intellectuals," https://en.banglapedia.org/index.php/Killing_of_Intellectuals, դիտվել է՝ 12.10.2021:

139 Rashid Askari, "Our martyred intellectuals," 14 December 2005, *The Daily Star*, <http://archive.thedailystar.net/2005/12/14/d51214020321.htm>, դիտվել է՝ 23.11.2021:

140 Jenefer Coates, "Bangladesh - the Struggle for Cultural Independence," *Index on Censorship* 1, no. 1 (1972): 28, <https://doi.org/10.1080/03064227208532144>:

141 U.S. Department of State Archive, Foreign Relations, 1969-1976, vol. E-7, South Asia, 1969-1972 Released by the Office of the Historian, "FM AMConsul Dacc TO SECSTATEWASHDC Immediate 2989," <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/frus/nixon/e7txt/47241.htm>, դիտվել է՝ 23.11.2021:

142 U.S. Consulate (Dacca) Cable, Killings at University, 30 March 1971, Confidential, 3, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB4.pdf>, դիտվել է՝ 23.11.2021:

143 Banglapedia - the National Encyclopedia of Bangladesh, "Badhya Bhumi Smriti Soudha," https://en.banglapedia.org/index.php/Badhya_Bhumi_Smriti_Soudha, դիտվել է՝ 14.10.2021:

վում է 1999 թ., իսկ բացումը տեղի է ունենում նույն թվականի դեկտեմբերի 14-ին¹⁴⁴:

Բանգլադեշում իրագործված ցեղասպանությունից արդեն 49 տարի անց՝ 2020 թ. դեկտեմբերին, Բանգլադեշի կառավարությունը հաստատում է պակիստանյան բանակի գործողությունների հետևանքով նահատակված 1222 մտավորականների ցանկը¹⁴⁵:

Բոսնիայում տեղի ունեցած էլիտիցիդը

Մտավորականության ոչնչացման կամ էլիտիցիդի դեպքեր են գրանցվել նաև 1990-ականներին՝ Հարավսլավական պատերազմների ընթացքում: Մասնավորապես՝ 1992 թ. ապրիլին Բոսնիայի սերբական ուժերը էթնիկ գտումների արշավ են սկսում Բոսնիայի արևելյան և արևմտյան մասերում ապրող մահմեդականների դեմ: Իսկ Սերբիայից եկած զինված խմբավորումները հարձակվում են Սերբիայի և Բոսնիայի սահմանի մոտ գտնվող քաղաքների վրա՝ ներառյալ Բիելինա և Ջվորնիկ համայնքների: Բոսնիացի այն քաղաքացիական անձինք, որոնք մտավորականներ, մասնագետներ կամ քաղաքական առաջնորդներ էին, թիրախավորվում և սպանվում են¹⁴⁶: Ամերիկացի լրագրող Մարկ Դաները քաղաքների վրա հարձակման՝ սերբերի գործողությունների ծրագրում առանձնացնում է «գլխատումը» (decapitation), որ նախատեսում էր մահապատժի ենթարկել քաղաքի ղեկավարներին ու մտավորականությանը¹⁴⁷: Իսկ մեկ այլ ամերիկացի լրագրող Փիթեր Մասսը, որ պատերազմի ժամանակ մեկնել էր Բալկանյան թերակղզի որպես թղթակից, անդրադառնալով Բոսնիայում տեղի ունեցած դեպքերին, «էլիտիցիդը» սահմանում է որպես համայնքի քաղաքական և տնտեսական ղեկավարության համակարգված սպանություն, որպեսզի համայնքը չկարողանա վերածնվի¹⁴⁸:

Հետաքրքրական է, որ Բոսնիայի արևելքում և արևմուտքում սերբերն այդ տարածքները գրավելուց և իրենց կառավարման հաստատումից հետո են ոչնչացնում բոսնիական ու խորվաթական էլիտային: Բոսնիացի իրավաբան Դենիս Գրացը պնդում է, որ սերբերի գործողությունները ցեղասպանական են, քանի որ բոսնիական համայնքին մտավոր շերտից զրկել են, որպեսզի այն քայքայեն և նրա ինքնությունը ջնջեն¹⁴⁹:

144 Mustafa Zaman, “Mustafa Icons of History,” *The Daily Star*, 12 December 2003, <https://www.thedailystar.net/magazine/2003/12/02/coverstory.htm>, դիտվել է 27.11.2021:

145 “Bangladesh govt approves primary list of 1,222 martyred intellectuals,” *Tribune India*, December 14, 2020, <https://www.tribuneindia.com/news/world/bangladesh-govt-approves-primary-list-of-1-222-martyred-intellectuals-184161>, դիտվել է 27.11.2021:

146 Martin Mennecke, Eric Markusen, “Genocide in Bosnia and Herzegovina,” in *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, eds. Samuel Totten, William S. Parsons, Israel W. Charny (New York, London: Routledge, 2004), 417.

147 Mark Danner, “Endgame in Kosovo,” *The New York Review of Books*, May 6, 1999, p. 8, http://www.mtholyoke.edu/~jwestern/ir317/mark_danner10.htm, դիտվել է 27.11.2021:

148 Peter Maass, *Love Thy Neighbor: A Story of War* (New York: Vintage, 1997), 39.

149 Gratz, “Eliticide and Genocide in B&H.”

* * *

Այսպիսով, էլիտայի թիրախավորումն ու ոչնչացումը կարևոր տեղ է գրավել ցեղասպանական տարրեր արշավների ընթացքում: Այս առումով հետաքրքրական է այն հարցը, թե ինչով է յուրահատուկ էլիտիցիդի ներկայացված դեպքերից յուրաքանչյուրը:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ վերնախավի ոչնչացումը համատարած բնույթ է ունեցել, թեև առավել հայտնի է 1915 թ. ապրիլի 24-ին Կ.Պոլսի հայ մտավորականների ձերբակալությունը և սպանությունը: Այս ցեղասպանության առանձնահատկությունն այն է, որ էլիտիցիդը Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի բնաջնջման անբաժանալի մասն էր կազմում, դրա համար էլ այն դիտարկվում է որպես ցեղասպանության իրագործման առանձին փուլ:

Ի տարբերություն Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տեղի ունեցած էլիտիցիդի՝ Լեհաստանում, Տիբեթում, Բուրունդիում, Բանգլադեշում և Բոսնիայում էլիտայի ոչնչացումը ոչ թե թիրախավորված էթնիկ կամ կրոնական խմբի ամբողջական բնաջնջման շրջանակներում էր, այլ տվյալ խմբի ինքնությունը ջնջելու և ըստ այդմ նաև մշակութային ցեղասպանության ենթարկելու ենթատեքստում: Իսկ Կամբոջայի ցեղասպանության ժամանակ մտավորականության ոչնչացումն ավելի շատ տեղավորվում էր հակամտավորականության արշավի համատեքստում. Կամբոջայում մահմեդական չամերը, վիետնամցիները, թաիները և մյուս ազգային փոքրամասնությունները նույնպես թիրախավորվել են¹⁵⁰, սակայն Կարմիր կիներները¹⁵¹ հիմնականում սեփական էթնիկ խմբին պատկանող ժողովրդին էին ցեղասպանության ենթարկում, ինչը դիտարկվում է որպես ինքնացեղասպանություն կամ ներքին ցեղասպանություն (autogenocide)¹⁵²: Ուստի, Կամբոջայում մտավորականների ոչնչացմամբ ոչ թե ինքնության ջնջման խնդիր էր լուծվում, այլ դրանով Կարմիր կիներները փորձում էին կամբոջացիներին ավելի վերահսկելի դարձնել:

Հատկանշական է, որ թիրախավորումից առաջ մտավորականների ցուցակագրման ու նույնականացման երևույթը հենց Հայոց ցեղասպանության իրագործմամբ է սկիզբ առնում: Այս պրակտիկան օգտագործում են նաև նացիստները Լեհաստանում և պակիստանյան բանակը Բանգլադեշում: Եվ եթե երիտթուրքերը Կ.Պոլսի հայ մտավորականների ցուցակը կազմելու համար օգտվել էին հայ լրտեսների ծառայություններից, ապա լեհ մտավորականության ցուցակը կազմելու համար գերմանացիներին օգնել էին նախապատերազմական Լեհաստանում բնակվող գերմանական փոքրամասնության որոշ ներկայացուցիչներ, իսկ պակիստանյան բանակին՝ Բանգլադեշի անկախությանը դեմ արտահայտվող մտավորականներ ու համալսարանականներ:

150 Hurst Hannum, “International Law and Cambodian Genocide: The Sounds of Silence,” *Human Rights Quarterly* 11, no. 1 (1989): 86-87.

151 Կարմիր կիներների ներկայացուցիչները գլխավորապես էթնիկ կիներներ էին, իսկ կիներները կազմում են Կամբոջայի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը:

152 Totten and Bartrop, *Dictionary of Genocide*, 30

ELITICIDE: THE MAIN EXAMPLES

Narek M. Poghosyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

The issue of the annihilation of the elite and the intelligentsia plays an important role in the context of genocides, massacres, as well as the deprivation and control of the intellectual potential of a given nation or state. There have been cases throughout history, when elites have been deliberately targeted in order to exterminate different racial, ethnic, religious groups or commit cultural genocide. Due to this circumstance the topic received the attention of the author of the term “Genocide” Raphael Lemkin, who considered the destruction of the intelligentsia and the elite from the social, physical and cultural aspects of genocide. However, it is interesting, that the destruction of the intelligentsia and the elite did not receive a specific definition for a long time until the term “eliticide” or “eliticide” was introduced in 1992.

And since the phenomenon of eliticide is comparatively little studied, in this article we tried to present and to analyze its most obvious examples – the destruction of the elite of the Armenian intelligentsia during the Armenian Genocide, the eliticide carried out by Nazi Germany in Poland, as well as cases of eliticide in Tibet, Cambodia, Burundi, Bangladesh, Bosnia.

The extermination of the elite during the Armenian Genocide was widespread, although the most famous is the arrest and murder of Armenian intellectuals in Constantinople on April 24 1915. And the peculiarity of this genocide is that the eliticide was an integral part of the extermination of Armenians on the territory of the Ottoman Empire, therefore it is considered as a separate stage of the genocide.

And unlike the eliticide committed during the Armenian Genocide, the extermination of the elite in Poland, Tibet, Burundi, Bangladesh and Bosnia was not in the context of the complete annihilation of the targeted ethnic or religious group, but in the context of erasing the identity of the group and cultural genocide. And the extermination of the intelligentsia during the Cambodian genocide was more in the context of the anti-intellectual campaign.

Key words: intelligentsia, elite, Raphael Lemkin, mass murders, intellectual potential, Armenian Genocide, Young Turks, Nazi Germany, eliticide, Poland, Tibet, Cambodia, Burundi, Bosnia, Khmer Rouge, the campaign against intellectuals, selective genocide.

ЭЛИТИЦИД: ОСНОВНЫЕ ПРИМЕРЫ

Нарек М. Погосян

Фонд “Музей-Институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Проблема уничтожения элиты и интеллигенции играет важную роль в контексте геноцидов, массовых убийств, а также лишения и контроля интеллектуального потенциала данной нации или государства. И в истории были случаи, когда для уничтожения различных расовых, этнических, религиозных групп или совершения культурного геноцида их элиты были преднамеренно преследованы. Именно этим обстоятельством тема привлекла внимание автора термина “Геноцид” Рафаэля Лемкина, рассматривавшего уничтожение интеллигенции и элиты с социальных, физических и культурных аспектов геноцида. Интересно, однако, что уничтожение интеллигенции и элиты долгое время не получало конкретного определения, пока в 1992 году не был введен термин “элитцид” (eliticide) или “элитоцид” (elitocide).

А поскольку феномен элитцида сравнительно мало изучен, в этой статье мы постарались представить и проанализировать наиболее очевидные его примеры – уничтожение элиты армянской интеллигенции во время Геноцида армян, элитцид, осуществленный нацистской Германией в Польше, а также случаи элитцида в Тибете, Камбодже, Бурунди, Бангладеш, Боснии.

Уничтожение элиты во время Геноцида армян было широко распространенным, хотя самым известным из них является арест и убийство армянской интеллигенции 24 апреля 1915 года в Константинополе. И особенность этого геноцида в том, что элитоцид был неотъемлемой частью истребления армян на территории Османской империи, поэтому рассматривается как отдельный этап геноцида.

И в отличие от элитцида, совершенного во время Геноцида армян, истребление элиты в Польше, Тибете, Бурунди, Бангладеш и Боснии происходило не в контексте полного уничтожения целевой этнической или религиозной группы, а в контексте стирания идентичности группы и, соответственно, совершения культурного геноцида. А истребление интеллигенции во время геноцида в Камбодже было больше в контексте антиинтеллектуальной кампании.

Ключевые слова: интеллигенция, элита, Рафаэль Лемкин, массовые убийства, интеллектуальный потенциал, Геноцид армян, младотурки, нацистская Германия, элитцид, Польша, Тибет, Камбоджа, Бурунди, Босния, красные кхмеры, кампания против интеллигенции, избирательный геноцид.

REFERENCES

Aghayan E. B., Ar'aqelyan E. B., Avetisyan H. A., Galoyan G. A., Yeremyan S. T., Khachikyan L. S., Hakobyan A. M., Hovanisyan A. G., Nersisyan M. G. (eds.). Հայ ժողովրդի պատմություն [The History of Armenian People]. vol. 2. Yerevan: Publ. of the Academy of Sciences of the ASSR, 1984;

Gust, Wolfgang. Հայերի ցեղասպանությունը, աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը [The Armenian Genocide, the Tragedy of the World's Ancient Christian People]. Yerevan: Hayastan, 2002);

Kirakosyan, John. Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը) [The Young Turks Before the Judgment of History (from 1915 to the Present Day)], book two. Yerevan: Hayastan, 1983;

Khanumyan, Gohar. «Սողոմոն Թեհլիրյանը և «Նեմեսիս» գործողությունը: Հատուկ գործի մասին ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման 100-ամյակի առթիվ» [“Soghomon Tehliryan and the “Nemesis” operation.” On the Special Case on the Occasion of the 100th Anniversary of the Decision of the 9th General Assembly of the ARF”]. *VEM hamahaykakan handes* 68 no. 4 (2019): 67-84;

Khach'atryan, Shushan. Կրոնի դերը Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ [The Role of Religion in the Implementation of the Armenian Genocide]. Etchmiadzin: Mother See Holy Etchmiadzin Publishing House, 2020;

Khatisyan, Aeqsandr, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը [The Origin and Development of the Republic of Armenia]. Beirut: Hamasgayin, 1968;

Leo', Երկերի ժողովածու [A Collection of Writings], vol. 2 Yerevan: “Armenia” publ., 1967;

Palaeqan, Grigoris. Հայ Գողգոթան: դրուագներ հայ մարտիրոսագրությանն՝ Պետլիսն դէպի Զօր՝ 1914--1920 [Armenian Golgotha : episodes from the Armenian martyrology from Berlin to Zor, 1914-1920]. Yerevan: Hayastan, 1961;

Lep'sius, Yohannes. Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918: Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու [Germany and Armenia 1914-1918: A collection of Diplomatic Documents]. vol. 1. Yeravan: Grakan Hayreniq, 2006.

Marut'yan, Harurt'yun. «Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա ձևավորումը, զարգացումները, մերօրյա վիճակը (մաս 1)» [The formation, developments, the current state of the Armenian Genocide Memorial Day (part 1)”. *Ts'eghaspanagitakan handes* 6, no 1 (2018): 105-129;

Mnats'akanyan, Aramayis, «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը և ազգային վերածնունդը», Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի [“Medz Yeghern of the Armenian People and National Revival”: Memoir of the Medz Yeghern (1915-1965)]. Beirut: Zartong, 1965.

Nansen, Frityof, Խարված ժողովուրդ. Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի գիտական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Հայաստան [Deceived People. Scientific trip of the Commonwealth of Nations High Commissioner to Georgia and Armenia]. Yerevan: Gasprint, 2009;

Parsamyan, Seda, Հայ մտավորականության և հոգևորականության բնաջնջումը որպես մշակութային ցեղասպանության դրսևորում» [The annihilation of Armenian intellectuals and clergy as a manifestation of cultural genocide]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 4, no. 2 (2016): 56-64;

Poghosyan, Step'an. Հայոց ցեղասպանության պատմություն [History of the Armenian Genocide]. vol. 2, Yerevan: Hayastan, 2009;

Safrastyan, R'uben. Օսմանյան կայսրություն. Յեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.) [Ottoman Empire: The Genesis of the Program of Genocide (1876-1920)]. Yerevan: Lusakn, 2009;

Sapah-Gulean, Step'anos, Պատասխանատուները [The Responsibles]. Beirut, 1974.

T'eodik, «Ամէնուն տարեցոյցը». 1916-1920 [The Annual Calendar of Everything: 1916-1920]. Halep: Cilicia Publishing, 2009;

T'eodik, Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան [Monument to Martyr Intellectuals]. Yerevan: Navasard, 1990;

«Ոգեկոչման ակունքներում. լրանում է սպրիլ 24-ը որպէս սգո և հիշատակի օր նշելու 90-ամյակը» [“In the origins of commemoration: the 90th anniversary of celebrating April 24 as a day of mourning and remembrance is coming to an end”]. http://www.genocide-museum.am/arm/pr_mrch_31_09.php.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Նարեկ Մ. Պողոսյան, պատմ. գիտ. թեկն., «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության խնդրի ուսումնասիրությունը Ռ-աֆայել Լեմկինի կողմից, տեխնոլոգիական առաջընթացը և ցեղասպանության իրագործման ռիսկերը, ցեղասպանությունների առանձին օրինակներ (Բանգլադեշ, Կամբոջա, Թիմոր, Անֆալ և այլն), համեմատական ցեղասպանագիտություն, էլիտիցիդ:

Էլ. փոստի հասցե՝ poghosyan.narek@genocide-museum.am

Narek M. Poghosyan, PhD in History, Researcher at the Comparative Genocide Studies Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: the study of the Armenian Genocide by Raphael Lemkin, Technological progress and the risks of committing Genocide, other genocides (Bangladesh, Cambodia, Timor, Anfal campaign, etc.), comparative genocide studies, eliticide.

E-mail: poghosyan.narek@genocide-museum.am

Нарек М. Погосян, канд. ист. наук, научный сотрудник Отдела сравнительного геноцидоведения Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – изучение проблемы Геноцида армян Рафаэлем Лемкиным, технологический прогресс и риски совершения геноцида, отдельные примеры геноцидов (Бангладеш, Камбоджа, Тимор, Анфаль и др.), сравнительное изучение геноцидов, элителицид.

Эл. почта: poghosyan.narek@genocide-museum.am